

RELIGIJA I
HOMOSEKSNALNOST.
O ODBACIVANJU I
POTRAZI ZA RELIGIJSKIM
I DUHOVNIM IZRAZOM
GEJEVA I LEZBEJKI U
SAVREMENOJ SRBIJI

Zorica Ivanović
Lidija Radulović

APSTRAKT

Novo razumevanje ljudske seksualnosti i priznavanje gej i lezbejskog identiteta i prava je osim političkih pokrenulo i teološke rasprave i doprinelo da odnos između religije i homoseksualnosti postane jedno od značajnih pitanja u savremenim društvima. U radu su problematizovana neka od ovih pitanja. U postsocijalističkom društvu Srbije odnos između religije i homoseksualnosti se razmatra na dva međusobno povezana nivoa: prvi se tiče stavova „tradicionalnih“ religija i religijskih zajednica prema homoseksualnom ponašanju i gej i lezbejskom identitetu i pravima, dok se drugi odnosi na religijske i duhovne izraze i prakse samih gej muškaraca i lezbejki. Stavovi i argumenti „tradicionalnih“ religijskih institucija su analizirani na osnovu savremenih zvaničnih religijskih učenja o homoseksualnosti, kao i na osnovu jedinstvenog tradicijskog religijskog diskursa koji je, zanemarujući verske razlike, oblikovan tokom poslednjih decenija u Srbiji. Podaci o gej i lezbejskom odnosu prema religiji i različitim oblicima njihovog religijskog i/ili duhovnog izraza su dobijeni na osnovu empirijskog istraživanja koje je uključivalo terenski rad i dubinske intervjue, *online* upitnike i internet forume.

KLJUČNE REČI

„tradicionalne“ religije, zvanični stavovi, tradicijski religijski diskurs, homoseksualnost, gej/lezbejska religija, gej/lezbejska duhovnost, vaninstitucionalna religioznost, identitetsko pregovaranje.

UVODNA RAZMATRANJA: O ODNOSU HOMOSEKSUALNOSTI I RELIGIJE

Ako seks, politika i religija predstavljaju tri teme koje su tradicionalno tabuisane kada želimo da vodimo ljubaznu konverzaciju, onda je sigurno da će pitanje odnosa homoseksualnosti i religije izazvati oštre reakcije, suprotstavljene retorike i niz oprečnih tvrdnji od kojih neke uporište traže u svetim knjigama, dok se druge oslanjaju na iskustvo ljudi ili razum (Siker 2007a, ix). Oštre javne debate oko ovog pitanja koje se od sedamdesetih godina prošlog veka vode u Sjedinjenim Američkim Državama i drugim zapadnim društvima potvrđuju ovu napomenu. Ove rasprave su ukazale ne samo na različite diskurse i prakse koje su doprinele da gej muškarci i lezbejke postanu vidljivi u religijskim organizacijama i zajednicama (javno istupanje gej sveštenika, zahtevi da gejevi i lezbejke imaju ravnopravan položaj kao vernici/vernice, da mogu da vrše službu, sklapaju brak), već i na uticaj koji religija (može da) ima na definisanje i ostvarivanje LGBT građanskih prava.¹ Istovremeno, u ovom periodu dolazi do pojave „na veri zasnovanog aktivizma“ za koji se zalažu oni/e gejevi i lezbejke koji/e smatraju da religijska prava predstavljaju deo šireg korpusa ljudskih prava i sloboda i da stoga nastojanja da se homoseksualni identiteti priznaju i prihvate u okviru religijskih institucija i zajednica predstavljaju važan aspekt delovanja u ostvarivanju ravnopravnosti. Gej i lezbejske zajednice nigde nemaju jedinstven stav o pitanju važnosti religijskih prava i jedan deo se oštro suprotstavlja religijskim normama i smatra da borba za ravnopravnost treba da se ostvaruje isključivo političkim sredstvima. Kako iznosi Hasbani, u ovim zajednicama su brojni oni/one koji smatraju da su gej aktivisti i lezbejke aktivistkinje koji su i vernici/vernice „mazohisti koji su angažovani u neurotičnoj i beznačajnoj borbi“ (Hasbany 1989, 2° nav. prema Coulmont 2006, 106). U svakom slučaju, uprkos suprotstavljenim stavovima koje zastupaju različite grupe i pojedinci/ke, ili možda upravo zbog toga, tokom poslednjih decenija je dovedena u pitanje pretpostavka koja je dugo uzimana zdravo za gotovo - da su homoseksualnost i religija dva odvojena, pa i suprotstavljena fenomena (Jovanović 2008, 329). Postalo je jasno da su neki gej muškarci i lezbejke, kao i osobe koje pripadaju drugim kvir identitetskim kategorijama, na različite načine religijski aktivne osobe. Stoga je potrebno, kako ističu

Tuma i Grej (Thumma, Gray 2005) da istraživanja odnosa između religije i homoseksualnosti, koja su važna ne samo za kvir studije već i za antropološko i sociološko izučavanje religije, budu zasnovana na novoj pretpostavci - da su neki gej muškarci i lezbejke religiozne osobe i da su neke religiozne osobe gej i lezbejke. Izučavanje gej i lezbejskih religijskih i duhovnih izraza i praksi predstavlja relativno novo istraživačko polje u okviru društvenih i humanističkih nauka i najčešće se označava kao gej i lezbejska religija (*gay religion*) i/ili duhovnost (*gay spirituality*).² Naučno bavljenje odnosom između homoseksualnosti i religije, osim različitih oblika gej i lezbejskih religijskih i duhovnih iskustava, podrazumeva i niz drugih sa tim povezanih pitanja i fenomena koji imaju društveni, politički i teorijski značaj. Istraživači, između ostalog, pažnju usmeravaju na: javne teološke rasprave i kontroverze koje, otkrivajući postojanje različitih, pa i suprotstavljenih kulturnih i moralnih sistema u savremenim društvima, predstavljaju model za izučavanje društvenih promena; odnos između procesa globalizacije, (homo)seksualnosti i religijskih promena i otpora; umnožavanje društvenih odnosa, mreža, prostora i praksi u kojima dolazi do prožimanja religije i/ili duhovnosti i homoseksualnosti; vezu između religije i pro-gej/lezbejskih i protiv-gej/lezbejskih identitetskih grupa i pokreta; pitanje građanskih prava i religijskih sloboda i preispitivanja uloge i značaja koju religije imaju u savremenim društvenim procesima.

Govoreći o odnosu između homoseksualnosti i religije potrebno je dati jedno pojmovno pojašnjenje koje se tiče analitičke upotrebljivosti samog koncepta „homoseksualnost“ u komparativnoj perspektivi. Naime, ovaj pojam je nastao u Evropi krajem devetnaestog veka kao oznaka seksualnog identiteta i ima značenje koje nikada nije bilo univerzalno.³ Iako su antropološka istraživanja pokazala da religijski propisane homoseksualne aktivnosti i homoerotske prakse u nekim društvima predstavljaju kulturni oblik i institucionala

¹ Katlin Sands (Kathleen Sands), na primer, ukazuje na koji način je religija uključena u pravno rezonovanje u Sjedinjenim Američkim Državama u kojima religijska prava i slobode predstavljaju jedno od osnovnih ustavnih prava. Međutim, kako nije eksplicitno navedeno na koga se ova i druga zagarantovana prava (uključujući pravo na seksualnu privatnost i na brak) odnose, pokrenuto je pitanje da li su primenljiva i na osobe homoseksualne orijentacije. Po pravilu, odgovori se donose na osnovu presedana koji se neretko pozivaju na nacionalnu i judeo-hrišćansku tradiciju i moralni autoritet Biblije (Sands 2007, 16-17).

² Kao i engleski termin *homosexuality* i pojam *gay* se primenjuje i na muškarce i na žene obuhvatajući i gej i lezbejske identitete. Od devedesetih godina je razvijen i pojam kvir religije i teologije koji osim gejeva i lezbejki podrazumeva i druge kvir identitetske kategorije (transrodne i transseksualne, biseksualne i druge osobe) koje u ovom tekstu neće biti razmatrane. Kvir teologija predstavlja treći i poslednji stupanj razvoja gej i lezbejske teologije koja je nastala sedamdesetih godina prošlog veka pod uticajem „teologija oslobođenja“, teorijsko-teološke perspektive koja se zalaže za jednakost potčinjenih kategorija (u smislu klase, rodne pripadnosti, „rase“) u okviru religijskih i teoloških sistema. Na isti način, gej i lezbejska teologija nastoji da kroz novo čitanje svetih knjiga i izvora, pre svega u hrišćanstvu, dovede u pitanje njihovu tradicionalnu interpretaciju i pokaže da osuda i isključivanje gej muškaraca i lezbejki iz verskih zajednica nema teološku osnovu. Kvir teologija, koja se više oslanja na kvir teoriju a manje na teološke izvore, nastoji da destabilizuje sve oblike normativnosti i da ukaže da su religijske tradicije kao i svi oblici identiteta socijalno konstruisani (V. Stuart 2003, nav. u Siker 2007b). Najkraće rečeno, i gej/lezbejske teologije i kvir teologije su razvijene kao kvir teorija teologije i kao takve nisu usmerene na istraživanje različitih oblika religijskih i/ili duhovnih iskustava i praksi gejeva i lezbejki i drugih kvir osoba već pre na dekonstrukciju tradicionalnih teoloških tumačenja.

³ Nastanak ovog pojma većina istraživača povezuje sa Austrijancem Karolom Benkertom (Carol Benkert) i 1869. godinom. Međutim, Viks (Weeks) iznosi da je termin nastao 1992. godine i da „invenciju homoseksualnosti“ duguje britanskom seksologu Haveloku Elisuu (Havelock Ellis) (Weeks 1985, nav. prema Herdt 1993, xii).

lizovan socijalni odnos⁴, ideja da osobe mogu imati doživotnu orijentaciju ka pripadnicima samo jednog pola i da je ta orijentacija u velikoj meri određujuća za definisanje sopstva i identiteta je, kako ističe Picket (Pickett), kulturno i istorijski specifična. Samo na nekim mestima i u nekim vremenima homoerotska privlačnost i ponašanje postaju definišući aspekt identiteta i posebna društvena uloga, a savremeni zapad je jedno od tih mesta i vremena (Pickett 2009, xxxiii). S druge strane, u različitim religijskim verovanjima i praksama homoerotizam zauzima posebno mesto, bilo da mu se pripisuje pozitivne ili negativne duhovne i religijske moći i značaj (Sands 2007, 4).⁵ Stoga teoretičari naglašavaju da je potrebno praviti razliku između homoseksualnog ponašanja i homoseksualnog identiteta, kategorija i uloga (Herdt 1993, viii, xiii; 1994, 3, 319; Viks 2009, 18). Posmatrano iz komparativne perspektive, u mnogim slučajevima je bolje govoriti o homoerotskim praksama i aktivnostima. Kako u ovim društvima niko nije mogao aktivno *biti* gej i lezbejka, zahtevati prava i prihvatiti identitet koji nije ni postojao (up. Kilian 2013, 51) o ovim kulturnim i religijskim tradicijama nije moguće govoriti kao o manje homofobnim, kao što to čine neki autori (npr. Long 2004 nav. prema Coulmont 2006, 103-104) koji, zanemarujući istorijski, kulturni i značenjski kontekst, upoređuju sasvim različite fenomene.

U zapadnim i drugim drugim društvima u kojima je socijalna istorija homoseksualnosti prošla put od greha i kriminogenog ponašanja, preko bolesti do savremenog shvatanja homoseksualnosti kao identitetske kategorije i alternativnog načina života na marginama društva (up. Herdt 1993, xi) pitanje priznavanja gej i lezbejskih prava je osim političkih pokrenulo i teološke rasprave i pitanje o tome da li društvena i pravna kategorija homoseksualnosti treba da predstavlja kategoriju i u religijskim pravnim sistemima, učenjima i praksama. Neki istraživači smatraju da se „homoseksualnost umetnula u centar religijskog prostora“ (Coulmont 2006, 103) u tom smislu da je, pod uticajem društvenog pokreta za gej i lezbejska pra-

va s kraja šezdesetih i iz sedamdesetih godina prošlog veka, većina crkava i religijskih zajednica počela javno da se izjašnjava u vezi sa položajem i jednakim pravima ovih osoba, što je u velikom broju slučajeva dovelo do teoloških sukoba i uspostavilo ili produbilo podelu između teoloških „liberala“ i „konzervativaca“. Kako mnogi gej muškarci i lezbejke insistiraju na punom učešću u religijskim institucijama neke od njih pokazuju prilagodljivost i spremnost na promene kao što su, na primer, to učinile Anglikanska crkva⁶ ili Reformisana evangelistička crkva kantona Vaud u Švajcarskoj u kojoj se od januara 2014. godine, obavlja svečana liturgija tokom ceremonije venčanja istopolnih parova.⁸ Uopšteno posmatrano, promene u odnosu prema homoseksualnosti, do kojih je došlo pre svega u zapadnim društvima, imale su uticaj na neke religijske tradicije koje su postale otvorenije prema gej vernicima i vernicama lezbejkama, mada se većina i dalje protivi njihovom potpunom prihvatanju.

Iako najveći broj institucionalnih religija i verskih zajednica osuđuje homoseksualne odnose i način života⁹, može se reći da dolazi do postepene rekonceptualizacije odnosa između religije i gej i lezbejskih građanskih prava (v. Buisson-Fenet 2004; Thumma, Grey 2005; Siker 2007).¹⁰ Istraživači/ce ukazuju da je tokom poslednjih decenija uočljiv, iako još uvek minoran, trend pružanja religijske podrške gej i lezbejskim (i LGBT) pravima. Kako ukazuje Sands, podršku građanskim pravima ovih osoba pružaju i neke denominacije koje nisu postigle saglasnost po pitanju njihovih religijskih prava (Sands 2007, 15). Istovremeno, organizovane grupe za podršku i promociju gej i lezbejskih građanskih, ali i religijskih prava postoje u okviru katolicizma, protestantizma, pravoslavlja, islama, budizma i mnogih drugih manjih religijskih tradicija, pre svega u Sjedinjenim Američkim Državama i

⁴ Klasičan primer su svakako melanezijska društva u kojima je do nedavno postojala „ritualizovana homoseksualnost“, složen sistem pre svega muških inicijacija koje obuhvataju i homoseksualni felacio, a u nekim slučajevima i analni seks između inicijanta i starijih muškaraca sa kojima ne smeju biti u srodničkoj vezi (v. Herdt 1993, 1994; Godelier 1982). Najkraće rečeno, u ovim društvima se normativni heteroseksualni muški identitet konstruiše samo posle više godina (8-15) normativno propisanih homoseksualnih aktivnosti, uz strogu izolaciju od žena i zabranu heteroseksualnih odnosa. Ovi odnosi mogu trajati do braka ili rođenja prvog deteta kada bivaju zabranjeni. Dakle, „melanezijski model homoseksualnosti“ je ontološki i istorijski različit fenomen u odnosu na „homoseksualni“ subjekt zapadne kulture (v. Herdt 1993, xv; 1994, 318-319). I drugi etnografski i istoriografski primeri pokazuju da je istopolno seksualno iskustvo bilo kulturno oblikovano u mnogim premodernim, kako vanevropskim tako i evropskim, društvima, i da je u nekim slučajevima bilo organizovano i institucionalizovano kao deo vaspitanja (Nanda 1985; Ortner and Whitehead 1989).

⁵ U literaturi je često navođen primer osoba koje su u kulturi domorodaca Severne Amerike kategorizovani kao *berdaši* i koji su dugo pogrešno opisivani kao „devijantni homoseksualci“, što je u suprotnosti sa kulturnom fenomenologijom uloge *berdaša* u tim kulturama (Herdt 2003, 66). Reč je o transrodnom osobama koje se ne uklapaju u tradicionalno muške i ženske uloge i na osnovu toga, između ostalog, dobijaju religijsko odobrenje za istopolne seksualne odnose. *Berdaši* – muškarci (redne žene) preuzimaju žensku rodnu ulogu i seksualnu funkciju u plemenu koje ih prihvata i pripisuje im posebne magijske moći.

⁶ Kataločka crkva je svoj prvi zvanični stav iznela 1975. godine u dokumentu *Persona Humana. Izjava o nekim pitanjima u vezi sa seksualnom etikom* (Persona Humana. Declaration on certain Questions Concerning Sexual Ethics). Između 1967. i 1976. godine protestantske denominacije u SAD, pa i najkonzervativnije, su formulisale svoje stavove u vezi sa istopolnom seksualnom orijentacijom; u periodu 1972-1978 su vodene rasprave o pitanju gej sveštenstva; od 90-ih je aktuelno pitanje braka između osoba istopolne seksualne orijentacije (Cadge 2002, nav. prema Coulmont 2006). Pravoslavna crkva u Americi se javno izjasnila 1992. godine, dok je Ruska pravoslavna crkva svoje učenje o homoseksualnom ponašanju iznela 2000. godine u okviru *Osnova socijalne koncepcije Ruske pravoslavne crkve* (srpsko izdanje 2007). Detaljnije o teološkim sukobima i odnosu različitih religija, religijskih organizacija i pokreta prema homoseksualnosti i gej i lezbejskim građanskim i religijskim pravima, posebno u SAD-u i Kanadi videti u Siker 2007.

⁷ Anglikanska crkva Kanade je 1978. godine iznela zvaničan stav da su osobe istopolne seksualne orijentacije deca. Boga i da imaju ista prava na ljubav, prihvatanje i pastoralnu brigu Crkve; posle oštih rasprava, 2002. je odobrila sveštenicima da blagoslove istopolne zajednice (ne brak per se), a 2003. je odobren i liturgijski ritual tokom venčanja istopolnih parova (Siker 2007c, 51). Slično stanovište je zauzela i Anglikanska crkva Engleske koja, međutim, nije odobrila liturgiju ali je najavila da će to uskoro učiniti. V. <http://www.jutarnji.hr/anglikanska-crkva-ce-blagosloviti-istospolne-zajednice/1143095/>

⁸ O odnosu protestantskih i posebno evangelističkih crkava prema pitanjima u vezi sa homoseksualnošću v. Siker 2007; Thumma 2007.

⁹ Prema Meltonovoj studiji 72 odsto crkava i religijskih organizacija u SAD-u osuđuje gej i lezbejke i njihovo seksualno ponašanje (Melton 1991, nav. prema Rodriguez and Ouellette 2000).

¹⁰ Činjenica da se najveći broj istraživanja o homoseksualnosti i religiji odnosi na SAD nije iznenađujuća s obzirom na istoriju LGBT pokreta. Kako je društveni „pokret za lezbejko i gej oslobođenje“, koji je imao makro-socijalne ciljeve, upravo tamo započeo ne čudi da su mnogi fenomeni i procesi koji su vezani za pojedina društvena polja i specifičnije zahteve nastajali (takođe u SAD-u). Ipak, sve su brojnija istraživanja i u drugačijim društvenim, političkim, kulturnim i religijskim kontekstima, kao i van engleskog govornog područja.

Kanadi, ali i drugim zapadnim društvima (Sands, 2007, 15; up. Thumma, Gray 2005; Siker 2007). Ove „verske zajednice za dobrodošlicu i afirmaciju“ (*welcoming and affirming faith communities*) predstavljaju izraz nastojanja da se homoseksualni identiteti priznaju kao integrativni deo religijskog prostora, istovremeno dovodeći u pitanje zvanične stavove i teološke postavke religijskih zajednica sa kojima se identifikuju.¹¹ Članovi i članice ovih religijskih organizacija drže do pripadnosti određenoj religijskoj tradiciji ali su, kako ukazuje Tuma i Grej, suočeni sa odbijanjem kreirali svoj prostor u okviru tradicije (Thumma, Gray 2005). Potrebno je reći da je sa širenjem pro-gej/lezbejskog pokreta u okviru verskih zajednica došlo do nastanka (1970) i suprotstavljenog društvenog i religijskog pokreta koji je postao poznat kao *ex-gays* (pokret bivših gejeva/lezbejki), a koji predstavlja mrežu labavo povezanih organizacija u Sjedinjenim Američkim Državama i drugim zemljama koje su organizovane i podržavane uglavnom od strane evanđelističkih protestantskih denominacija i paracrkvnenih organizacija (Blevins 2007, 119).¹²

Mnogi/e gej muškarci i lezbejke, međutim, svoj religijski i/ili duhovni izraz ne vezuju za ove „homoseksualne niše“ u okviru tradicionalnih religija već nastoje da oblikuju nove institucionalne religijske tradicije koje su kompatibilne sa LGBT seksualnošću. Ovakve gej i lezbejske (i LGBT) verske zajednice predstavljaju autonomne religijske i duhovne pokrete i izraze, iako su institucionalno ustrojene i organizovane.¹³ Ove „podređene verske zajednice“ (*„subaltern communities of faith“*), bilo da postoje u okviru ili izvan tradicionalnih

religija, prednost daju gej i lezbejskom identitetu u odnosu na postojeće religijske i teološke tradicije (Thumma, Gray 2005). Drugim rečima, njihov duhovni i institucionalni oblik proističe pre iz iskustva osoba koje žive život seksualnih manjina na marginama društva nego iz tradicionalnih verovanja i praksi, iako se u prvom slučaju radi o nastojanju da se dode do „identitetskog pomirenja“ između gej/lezbejskog i tradicionalnog religijskog identiteta, dok u drugom slučaju dolazi do udaljavanja od religijskih tradicija i kreiranja novih religijskih izraza.

Istraživači religijskog i duhovnog života gej muškaraca i lezbejki ukazuju da je sve prisutnije traganje za takvim oblikom religije i duhovnosti koji bi bili kompatibilni sa LGBT seksualnošću. To traganje se uglavnom odvija izvan postojećih religijskih institucija i organizacija i dobija oblik religijskog individualizma, verovanja i praksi koje se konstruišu na osnovu kombinovanja različitih religijskih koncepata (Wuthnow 1998). U tom smislu se može reći da gej/lezbejska religijska verovanja i prakse odražavaju opšti proces religijskih promena do kojih dolazi u Evropi i Americi, a koji odlikuje slabljenje institucionalnih oblika religije i otvaranje prostora za pojavu netradicionalnih i neinstitucionalnih oblika religije i posebno duhovnosti (Marler and Hadaway 2002, 290). Uopšteno posmatrano, čini se da raznolikost i pluralizam predstavljaju jedno od glavnih obeležja religijskog i/ili duhovnog izraza gej muškaraca i lezbejki u savremenim zapadnim društvima.

Kakva je situacija u savremenom spskom društvu u kome je socijalni, politički i religijski kontekst, kao i položaj LGBT populacije drugačiji? U nastavku rada će, s jedne strane, biti analizirani zvanični stavovi i diskursi o homoseksualnosti „tradicionalnih“¹⁴ crkava i verskih zajednica na prostoru Srbije dok će, s druge strane, biti razmotren odnos koji gej muškarci i lezbejke imaju prema religiji, religioznosti i duhovnosti. Dakle, odnos između religije i homoseksualnosti razmatramo na dva međusobno povezana nivoa: prvi se tiče odnosa religijskih institucija i zajednica prema homoseksualnom ponašanju i gej i lezbejskim identitetima i pravima, dok se drugi odnosi na religijske i duhovne izraze i prakse samih gejeva i lezbejki. Kako većina tradicionalnih religijskih zajednica u Srbiji, osim Katoličke crkve i nekih protentantskih denominacija, nije formulisala i iznela zvanične stavove o ovom pitanju, njihovu poziciju je moguće

11 Neke od ovih organizacija su *Dignity* (Dostojanstvo), najpoznatija i najveća katolička organizacija osnovana je 1969. godine u San Dijegu i danas broji više hiljada članova; kroz obrazovni materijal, govore i rad u parohijama promovise inkluzivan odnos prema lezbejkama i gejevima, kao i biseksualnim i transrodnim osobama (LGBT) u okviru Katoličke crkve; pruža podršku gej katolicima i lezbejkama katolikinjama (ali i biseksualnim i transrodnim osobama). *Reformed Jewish religion* (Reformisana jevrejska religija), *Orthodox gay and lesbian jews* (Ortodoksní gej Jevreji i Jevrejke lezbejke), imaju istu svrhu u okviru judaizma, a u okviru *Evangeličar Concerned* (Brižni evanđelisti) se okupljaju gejevi i lezbejke evanđelisti. *Arias* je jedina organizacija gejeva i lezbejki pravoslavnih hrišćana u SAD-u koja je nastala 1980. godine u Los Angelesu sa ciljem pružanja podrške i promovisanja gej i lezbejskih prava u okviru pravoslavlja (v. Siker 2007). Internacionalna religijska organizacija *Al-Fatiha* (Otvoranje) se zalaže za LGBT prava u okviru islama koja deluje i na Internetu (www.al-fatiha.org), kao i *Queer Jihad*, veb-sajt posvećen kvir muslimanskoj borbi za prihvatanje (<http://www.well.com/user/queerjihad/>). *Homosexuels musulmans de France* (Homoseksualni muslimani Francuske/HMF) je religijska grupa koja je osnovana 2010. godine i zalaže se za inkluzivan odnos prema LGBT osobama u okviru islama; 2012. godine HMF su formirali prvu prijateljski nastroenu „džamiju“ u Evropi koja je naklonjena i otvorena i za osobe koje javno ispoljavaju svoju pripadnost ovim identitetskim kategorijama. V. <http://www.homosexuels-musulmans.org/Mosquee-inclusive-progressiste-du-TAWHID.html#>).

12 Ovaj pokret je zasnovan na kombinaciji teološkog verovanja da je ispoljavanje homoseksualnih želja grešno i nekih psiholoških pretpostavki o homoseksualnosti kao sklonosti koja nastaje u određenim porodičnim i društvenim okolnostima i koju je uz pomoć „reparativne terapije“ moguće izlečiti i probuditi uspravne heteroseksualne želje. Prema medijskom izveštavanju ova organizacija se zatvara, a njen osnivač i vlasnik se izvinio gej i lezbejskoj zajednici priznavši da je i sam gej. <http://usnews.mbcnews.com/news/2013/06/20/19056718-ex-gay-group-says-its-shutting-down-leader-apologizes-for-pain-and-hurt?lite>

13 Jedna od gej i lezbejskih crkava je *Metropolitan Community Churches* (MCC), osnovana u Los Angelesu 1968. godine, do 2005. je imala 250 crkava u 23 zemlje; iako je dominantno gej i lezbejska denominacija, MCC okuplja i biseksualne, transrodne i interseksualne hrišćane koji su napustili crkve u kojima su doživeli osudu i odbačivanje. Pripadnici ove crkve veruju da je Bog stvorio svaku osobu kao jedinstveno biće, da svi ljudi, bez razlike, mogu da iskuse Božju ljubav kroz molitvu i bogoslužje. (V. Rodriguez and Ouellette 2000; Ellard 2007) www.mccny.org. Liberation In Truth Unity Fellowship Church je osnovana 1995. godine u SAD i predstavlja religijski prostor koji okuplja gej, lezbejke, biseksualne i transrodne osobe bez obzira na religijsku i kulturnu pripadnost. V. <http://www.volunteermatch.org/search/org64473.jsp>

14 Pojam „tradicionalna“ religija i verska zajednica je društvena, što znači i promenjiva kategorija čiji sadržaj zavisi od društveno-istorijskog konteksta određene zemlje. „Tradicionalnim“ se označavaju one crkve i verske zajednice u Srbiji koje imaju viševekovni istorijski kontinuitet i pravni subjektivitet na osnovu posebnih zakona usvojenih u periodu od 1914. do 1930. godine (u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji). To su: Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva, Slovačka evanđelička crkva a.v., Reformatska hrišćanska crkva i Evanđelička hrišćanska crkva a.v., Islamska zajednica i Jevrejska zajednica. (Član 10. *Zakona o crkvama i verskim zajednicama* (Službeni glasnik RS”, br.36/2006). Zbog lakšeg praćenja teksta ovaj pojam će biti korišćen bez navodnika.

analizirati na osnovu religijskog diskursa koji je tokom poslednjih godina oblikovan kroz zvanična saopštenja religijskih institucija i izjave njihovih zvaničnika. Uprkos verskim razlikama, može se reći da je u Srbiji tokom poslednjih decenija formulisana jedinstven diskurs o istopolnim seksualnim odnosima i pravima gej muškaraca i lezbejki koji možemo označiti kao *tradicijski religijski diskurs o homoseksualnosti*. On, naravno, postoji u mnogim društvima, ali nije uvek i jedini u javnom društvenom polju kao što je to slučaj u savremenom srpskom društvu.

Razmatrajući odnos između gej/lezbejskog i religijskog identiteta u radu se ukazuje i na različita religijska verovanja, tumačenja i oblike duhovnog izraza koje gejevi i lezbejke u Srbiji oblikuju suočeni/e sa osudom i odbacivanjem od strane najvećeg dela društva, tradicionalnih verskih zajednica, ali i jednog dela same gej i lezbejske zajednice. Nepostojanje religijskih organizacija za podršku i promociju gej i lezbejskih verskih prava koje bi se u svojim aktivnostima zalagale za njihov ravnopravan položaj u okviru različitih konfesija, istovremeno znači da usaglašavanje i pregovaranje oko gej/lezbejskog i verskog aspekta identiteta najčešće ostaje lično pitanje čije razrešenje zavisi od iskustva, doživljaja i strategija koje osobe razvijaju u nastojanju da sebe definišu kao religioznog/duhovnog gej muškarca ili religioznu/duhovnu lezbejku. Na osnovu analize etnografskih podataka sakupljenih u periodu od maja do jula 2013. godine u radu se ukazuje na neke od njih.

ZVANIČNI STAVOVI I DISKURS O HOMOSEKSUALNOSTI TRADICIONALNIH RELIGIJSKIH ZAJEDNICA U SRBIJI

Od 1994. godine kada je dekriminalizovala istopolne seksualne odnose Srbija spada, bar formalno-pravno gledajući, u onu grupu zemalja u kojima je istorija homoseksualnosti prošla put od greha i „protivprirodnog bluda“, preko bolesti do identitetske kategorije koja je priznata u zakonu koji garantuje građanska prava seksualnim manjinama. Međutim, odnos prema homoseksualnosti u postsocijalističkom srpskom društvu, globalno posmatrano, nije bitno drugačiji od onog iz vremena pre dekriminalizacije ovih odnosa.¹⁵ Prema istraživanju javnog mnjenja u organizaciji Gej Strejt Alijanse iz 2008. godine gotovo 70 odsto ispitanika je smatralo homoseksualnost bolešću, dok je 51 odsto smatralo da

bi takve osobe trebalo zatvoriti u specijalizovane institucije (Vuković *et al.* 2008).¹⁶ Razlozi za ovakva shvatanja su svakako višestruki i, ako želimo da izbegnemo redukcionistička tumačenja, ne mogu se objasniti samo religijskim faktorima i činjenicom da tradicionalne verske zajednice u Srbiji ne prihvataju i osuđuju homoseksualno ponašanje, iako je njihov uticaj u tom pogledu izuzetno snažan i značajan. Socijalni i politički procesi, kao i (ne)činjenje različitih društvenih aktera (od državnih organa, političara i političkih stranaka, građanskih udruženja do obrazovnih institucija i medija), koji doprinose reprodukciji diskriminatornih stavova i ponašanja su složeni i višestruki i ne pružaju nam mogućnost da se zadovoljimo pojednostavljenim objašnjenjima. Međutim, uloga tradicionalnih verskih institucija u ovim procesima je od posebnog značaja pre svega zbog toga što je tokom poslednjih decenija došlo do revitalizacije religije posebno u javnoj sferi, čime je tradicionalnim verskim zajednicama omogućeno iznošenje stavova o religijskim i savremenim društvenim (a često i političkim) pitanjima.¹⁷ Ako se ima u vidu da se u popisu stanovništva 2011. godine 95 odsto građana/građanki izjasnilo da pripada nekoj od tradicionalnih crkava i verskih zajednica, jasno je da osnaživanje i veći uticaj tradicionalnih i/ili nacionalnih religija u javnom životu može da ima veliki značaj jer potencijalno ostvaruju uticaj na ogroman deo populacije. Uticaj Srpske pravoslavne crkve je svakako najveći kako zbog toga što se preko šest miliona stanovnika/stanovnica izjasnilo da su pravoslavci/pravoslavke tako i zbog povlašćenog tretmana od strane države.¹⁸ Ovi statistički podaci ne znače automatski da je reč o religioznim osobama, jer konfesionalna pripadnost nije po sebi oznaka religioznosti, ali ukazuju na rašireno shvatanje da je religija nešto što se nasleđuje i da čuvanje verske tradicije predstavlja neophodan uslov kulturnog i/ili nacionalnog identiteta. Na taj način, čak i kada nisu u pitanju verujuće osobe, religijski vrednosni sistemi, stavovi i tumačenja koje predstavnici tradicionalnih konfesionalnih zajednica javno iznose i zas-

16 Istraživanje javnog mnjenja „Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji“ iz 2012. godine, koje je sproveo Cesis uz podršku i pomoć Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i uz saradnju Kancelarije Poverenika za zaštitu ravnopravnosti pokazuje da su slučajevi diskriminacije LGBT osoba i dalje veoma česti i da odgovori nadležnih državnih organa još uvek uglavnom izostaju. V. http://www.mc.rs/upload/documents/saopštenja_izvestaji/2012/121012_Poverenik_zastitu_ravnopravnosti-istrazivanje.pdf

17 Paralelni procesi sekularizacije i desekularizacije, revitalizacija religije, veći uticaj nacionalnih religija u javnom životu, obnavljanje tradicionalne verske kulture i tradicionalnih patrijarhalnih vrednosti neke su od istaknutih odlika društvenog i kulturnog konteksta Srbije od devedesetih godina prošlog veka. Uprkos većem javnom uticaju religije, aktuelna, subjektivna, unutrašnja refleksija zvaničnog pravoslavlja i drugih tradicionalnih religija, različito se interpretira i živi u svakodnevnom životu i uglavnom se ne izražava redovnim ispunjavanjem verskih dužnosti, već preferencijom praznične religioznosti i čuvanjem verske tradicije kao kulture sećanja (Radulović 2012). S druge strane, dolazi do pojave neinstitucionalnih oblika religije, alternativnih religijskih koncepata i novih oblika duhovnosti koji predstavljaju odraz procesa koji neki istraživači nazivaju „globalizacijom duhovnosti“ (Dawson 1998).

18 Prema podacima Statističkog zavoda na osnovu popisa stanovništva 2011. godine u Srbiji živi 6 555 931 hrišćana i to: pravoslavne veroispovesti 6 079 396, katoličke 356 957, protestantske 71 284, ostale hrišćanske 3 211, islamske 22 828, judaizam 578, istočnjačke religije 1 237.... U ovom popisu se prvi put uvodi kao opcija agnostik 4 010, a zanimljivo je da se broj ateista udvostručio u odnosu na popis iz 2002. - 40 068, dok je 2011. - 80 053. Ostale podatke videti u: „Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Veroispovest, maternji jezik i nacionalnost“, Republički zavod za statistiku, Beograd 2013. 13.

15 Prema Krivičnom zakonu SFRJ (1959.) za muški homoseksualni čin se dobijala kazna zatvora u trajanju od godinu dana. Lezbejski seks nije smatran seksualnim činom već bludnom radnjom koja podleže „samo“ prekršajnoj prijavi. Zakonski položaj homoseksualaca se donekle promenio nakon ustavnih promena iz 1974. godine kada je ukinut zajednički krivični zakon SFRJ, a ovlašćenja federalnog vrha preneti na republički i pokrajinski nivo. U Srbiji je, međutim, i u narednih 20 godina homoseksualni odnos tretiran kao kriminalna aktivnost. V. <http://www.gayecho.com/istorija.aspx?id=7449#UxskVs72RK8>

tupaju, a posebno o homoseksualnosti, imaju velik uticaj na oblikovanje društvenih shvatnja i ponašanja.

Stavovi tradicionalnih religija u Srbiji - hrišćanskih crkava, islama i ortodoksnog judaizma¹⁹ - u velikoj meri su jedinstveni kada je reč o istopolnim seksualnim odnosima i gej i lezbejskim pravima. Sve ove religije ih tumače kao suprotnost i poricanje njihovih osnovnih načela koja dopuštaju jedino seksualni odnos između muškarca i žene u okviru bračne veze usmerene na prokreaciju i stvaranje porodice i porodičnog života. Iako su se verske tradicije prilagođavale i menjale u različitim istorijskim okolnostima, a neka tumačenja delova svetih knjiga koja su regulisala ponašanje vernika/vernica prilagođavana vremenu i društvenim okolnostima i bivala prihvaćena ili odbačena,²⁰ njihov odnos prema homoseksualnom ponašanju nije, dakle, promenjen.

Međutim, suočene sa novim razumevanjem ljudske seksualnosti u savremenim društvima i priznavanjem građanskih prava seksualnim manjinama, mnoge tradicionalne religijske zajednice i druge verske organizacije su, kako je napred ukazano, počele da definišu svoje zvanične stavove o istopolnom seksualnim odnosima i osobama homoseksualne orijentacije i da razvijaju tumačenja kojima normiraju odnos koji verski službenici i vernici/vernice treba da imaju prema gej muškarcima i lezbejkama. Od svih tradicionalnih religijskih zajednica na prostoru Srbije (a i šire posmatrano) Katolička crkva je jedina koja je formulisala i svoju zvaničnu poziciju razvila u jedno od najobimnijih i najiznjenjiranijih savremenih verskih učenja o homoseksualnosti. Ne samo u tom smislu da je izdat velik broj dokumenata i uputstava, već i na osnovu toga što je u njima definisan stav Crkve prema različitim pitanjima koje priznavanje gej i lezbejkog identiteta i prava pokreće u savremenim društvima. Ipak, kao i stanovništva koja su zauzele mnoge druge hrišćanske denominacije,

19 U Srbiji ne postoji struja reformističkog/progresivnog/liberalnog judaizma. Istorija reformističkog judaizma se može pratiti od početka devedeaestog veka i razvijala se u različitim pravcima i dobila različite oblike. Prema podacima *The World Union of Progressive Judaism* (Svetska zajednica progresivnog judaizma), koja ima sedište u Jerusalimu, broj članova u 45 zemalja se procenjuje na 1800 000 (V. <http://www.wupj.org/Congregations/Overview.asp>). Za razliku od ortodoksnog judaizma koji nastoji da očuva religijsku tradiciju zasnovanu na svetim knjigama i pravnom sistemu judaizma, liberalni judaizam, vrlo uopšteno govoreći, nastoji da veru i tradiciju prilagodi socijalnim i kulturnim promenama i zalaže se za otvoren i ravnopravan odnos prema svim Jevrejima i Jevrejicama smatrajući da su sa stanovišta vere svi/sve jednaki/e, pa i oni/one homoseksualne orijentacije. Pod uticajem pokreta za gej i lezbejska prava tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka jevrejske liberalne religijske organizacije su prihvatile gejeve i lezbejke kao svoje ravnopravne članove/članice i omogućeno im je da postanu rabini i vrše religijske obrede. Istovremeno, u Americi su osnovane gej i lezbejske sinagoge koje je reformistička struja prihvatila kao svoje punopravne članove (V. Ariel 2007). Ipak, reformistička struja u okviru judaizma nije saglasna po pitanju sklapanja istopolnih brakova.

20 Na primer, brak se u prvobitnom hrišćanstvu smatrao nužnim zlom, ali vremenom su brak i porodica postale osnovne hrišćanske vrednosti. Naime, prema hrišćanskoj misli „seksualna čistota“, koja se u principu može postići samo kroz celibat, predstavljao osnovni znak „duhovne čistote“. Iako je Sveti Pavle veličao celibat kao ideal, naglašavao je da će oni koji nemaju samokontrolu morati da stupaju u brak. „Neoženjenim i udovicama velim: Dobro im je ako ostanu kao ja što sam...“. „Ali ako nisu uzdržljivi, neka se žene i udaju, jer je bolje ženiti se nego upaljavati se.“ (1 Kor. 7, 8-9) Dakle, brak je, rečeno biblijskim jezikom, shvatan kao „lek protiv pohote“ (Duby 1987, 48). S vremenom su se menjala i predbračna i bračna pravila tako da većina hrišćana danas ne smatra predbračne odnose grešnim.

zvanična katolička perspektiva je konzervativna (Beattie Jung 2007, 192). Imajući u vidu razvijenost i složenost tumačenja, istraživači/ce ističu da je pitanje homoseksualnosti u okviru Katoličke crkve postalo pitanje političke sociologije (Coulmont 2006, 105). Ovo učenje obuhvata pet međusobno povezanih pitanja i stavova koji se tiču 1. homoseksualnog ponašanja; 2. homoseksualne orijentacije; 3. diskriminacije gejeva i lezbejki; 4. istopolnih brakova; 5. mogućnosti da gej muškarci imaju sveštenički položaj (Beattie Jung 2007, 192). Ovdje ćemo ukazati, u vrlo sažetom i pojednostavljenom obliku, na njegove osnovne postavke. Pre svega zato što je u društvenom i religijskom kontekstu Srbije (a i šire posmatrano) to jedino zvanično moralno-teološko učenje o homoseksualnosti, kao i zbog toga što se katolička perspektiva po svojim osnovnim postavkama suštinski ne razlikuje od one koju zastupaju druge tradicionalne Crkve i religijske zajednice, iako nisu uvek formulisale svoja zvanična tumačenja.

Svoj zvanični stav o homoseksualnom odnosima Katolička Crkva je iznela još 1975. godine u dokumentu pod nazivom *Persona humana*. Izjava o nekim aspektima seksualne etike.²¹ Kako se u Bibliji mogu naći samo osude homoseksualnog čina, koje su obično iznošene u kontekstu drugih grehova kao što su promiskuitet, silovanje, negostoprimstvo i slično, ovo je prvi zvanični dokument u kome se opširnije razmatraju, između ostalog, pastoralna i moralna pitanja u vezi sa istopolnim seksualnim odnosima i osobama ove seksualne orijentacije. U okviru katoličkog učenja homoseksualnost je definisana kao seksualni odnos između muškaraca i između žena, bez obzira da li je seksualna privlačnost prema osobama istog pola isključiva ili ne. Drugim rečima, ovaj pojam se odnosi kako na gejeve i lezbejke tako i na biseksualce/biseksualke. Praveći razliku između homoseksualne osobe i homoseksualnog čina Katolička crkva uči da osoba nije određena samo svojom seksualnošću, već da poseduje i druge aspekte i sposobnosti koje mogu biti od značaja za društvo i za nju samu. Kako se seksualna orijentacija smatra nevažnom za dostojanstvo osobe, ističe se da treba izbegavati da se o osobi donose sudovi samo na osnovu seksualnosti. Naprotiv, Crkva ističe da homoseksualne osobe imaju ista prava kao sve osobe, uključujući i pravo da ne budu tretirane na način koji vredi njihovo lično dostojanstvo.²² Bez

21 V. *Persona Humana*. Declaration on certain Questions Concerning Sexual Ethics V. <https://www.google.com/#q=persona+humana+vatican> U narednim decenijama Vatikan je dalje razvijao i precizirao svoj pogled u odnosu na određena pitanja; do danas je izdato više od 20 dokumenata u vezi sa homoseksualnošću od kojih su možda najznačajniji *Pismo biskupima katoličke Crkve o pastoralnoj brizi o homoseksualnim osobama* iz 1986. godine V. http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19861001_homosexual-persons_en.html; *Promišljanja u vezi sa zakonskim predlozima o priznavanju zajednica osoba istoga pola* iz 1992. V. http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19920724_homosexual-persons_en.html; *Istina i značenje ljudske seksualnosti. Uputstva za obrazovanje u okviru porodice*. Pontifical Council for the Family V. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/family/documents/rc_pc_family_doc_08121995_human-sexuality_en.html

obzira na seksualnu orijentaciju, svaka osoba je voljena od Boga i ima budućnost u Bogu tako da osobe homoseksualne orijentacije treba da budu prihvaćene i imaju podršku u katoličkoj zajednici. Katolička crkva, dakle, uči da nije greh imati homoseksualne želje i da su i gejevi i lezbejke „Božja stvorenja“, međutim, od ovih vernika/vernica se očekuje trajna apstinencija.

Iako hrišćanska tradicija generalno zabranjuje i osuđuje svaku nekoitalnu genitalnu aktivnost, bilo da je vrše pojedinci, heteroseksualni ili homoseksualni parovi (Beattie Jung 2007, 192, 193), savremeno katoličko tumačenje prihvata da postoje osobe čije homoseksualne sklonosti i želje nisu promenjive već predstavljaju trajnu orijentaciju. Tako je u katoličanstvu uspostavljena razlika između prolazne („izlečive“) homoseksualnosti koju je osoba samostalno izabrala kao opredeljenje i koja je uslovljena različitim spoljnjim faktorima, i trajne („neizlečive“) homoseksualnosti koja se shvata kao neka vrsta urođenih psiholoških predispozicija i nagona. *Persona humana* govori o „homoseksualcima čija je sklonost prolazna, ili bar nije neizlečiva, jer je plod lošeg vaspitanja, nedostatka normalnog seksualnog razvoja, navike i loših primera i drugih sličnih uzroka, i homoseksualcima koji su trajno takvi zbog neke vrste urođenog impulsa ili patološke konstitucije koja se smatra neizlečivom“. Prema gej muškarcima i lezbejkama, kako se ističe, treba se odnositi sa pažnjom i saosećanjem i „ne može se zaključiti da su svi koji pate od ove anomalije odgovorni za nju“. ²³ Zvanično katoličko učenje, dakle, razlikuje homoseksualnu sklonost od homoseksualnog čina, „pojedinačnih homoseksualnih dela ... (koja su) suštinski neuređena i ni u kom slučaju ne mogu biti odobrena“. ²⁴ Homoseksualni čin se oštro osuđuje jer predstavlja napuštanje ispravnog odnosa prema Bogu i protivljenje „objektivnom moralnom porektu“ koji je u skladu s Božjim planom o ljudskoj seksualnosti. Istovremeno se ističe da osoba nije uvek subjektivno odgovorna za svoja dela i ponašanje koje može biti rezultat urođenih nagona i sklonosti. Drugim rečima, homoseksualno ponašanje je greh, iako stepen krivice same osobe za takvu aktivnost može biti promenljiv. Sama sklonost po sebi nije greh već predstavlja manje ili više jaku tendenciju ka „suštinskom moralnom zlu“, ka homoseksualnom činu; kao takva, i sama homoseksualna sklonost je „objektivno neuređena“ i moralno problematična. Osoba nije, dakle, odgovorna za svoje želje i težnje, ali je odgovorna za svoje ponašanje. ²⁵ Međutim, kako je homoseksualni odnos nedopustiv i grešan, pripadnost katoličkoj zajednici zahteva kontrolu sopstvenih sklonosti i želja i trajno

odustajanje od homoseksualnog ponašanja, što za osobe koje nisu biseksualci/biseksualke znači život u celibatu. Smatrajući da su homoseksualne sklonosti jednostavno životna činjenica koju oni koji ih imaju moraju shvatiti i prihvatiti, Crkva u praksi ne zahteva da se „definitivni“ gejevi i lezbejke podvrgnu „reparativnoj terapiji“ da bi bili preorijentisani u heteroseksuale/heteroseksualke (Beattie Jung 2007, 194). S druge strane, naglašava se da bi oni koji imaju homoseksualne želje trebalo da budu predmet posebne pastoralne brige „da ne bi poverovali da je ostvarenje te sklonosti u homoseksualnim odnosima moralno prihvatljiv izbor“. ²⁶ Istovremeno, podučavajući o pastoralnom odnosu i brzi o homoseksualnim osobama, Katolička crkva posebno naglašava da ni na koji način ne treba pretpostaviti da je homoseksualnost uvek prinudna i da je u svim slučajevima osoba lišena subjektivne odgovornosti za svoja dela ²⁷, kao i da je nedopustivo ohrabrivati osobe da javno ispoljavaju svoju sklonost jer većina onih „koji teže da vode čedan život svoju seksualnu orijentaciju ne iskazuje javno“. ²⁸

Kada je u pitanju odnos prema diskriminaciji zasnovanoj na seksualnoj orijentaciji Katolička crkva šalje pomešane i nejasne poruke (Beattie Jung 2007, 195) koje se, u suštini, svode na to da su neki oblici diskriminatornog ponašanja prema gej muškarcima i lezbejkama prihvatljivi. S jedne strane, Crkva osuđuje verbalne i fizičke napade na gej muškarce i lezbejke i ukazuje da se rečju, delom i u zakonu prema ovim osobama treba odnositi s uvažavanjem i poštovati njihovo dostojanstvo i ljudska prava dok, s druge strane, govori o opravdanim oblicima ograničavanja njihovih prava. ²⁹ (up. Beattie Jung 2007, 194 -195; Simard 2002). Naime, prema ovom učenju sužavanje građanskih prava gej muškaraca i lezbejki može biti ne samo opravdano već i „moralno potrebno“ kada njihova prava dođu u sukob sa kolektivnim pravima i ugroze „zajedničko dobro“. ³⁰ (Beattie Jung 2007, 195). Tako se iznosi da se ne radi o neopravdanom diskriminaciji

26 *Persona Humana* 1975, 3; *Pismo biskupima* 1986, 11. U nedavnoj izjavi Pape Franje: „Ako je neko gej, a veruje u Boga i ima dobru volju, ko sam je da mu sudim?“, u kojoj se zalaže za integraciju, a protiv diskriminacije osoba homoseksualne orijentacije, nema nagoveštaja o promeni odnosa Katoličke crkve prema homoseksualnosti ma koliko to mnogi priželjkivali. Uprkos tome, nesumnjivo je reč o promeni tona i Papi sa „ljudskim likom“ koji nas podseća i javno govori o temeljnim hrišćanskim vrednostima - da ne osuđujemo i ne isključujemo ljude iz zajednice. Hrišćanstvo ne prihvata homoseksualno ponašanje, što je i Papa Franja u nastavku izjave naglasio, ali je podvukao da prihvata osobe homoseksualne orijentacije. Na taj način je, u skladu sa katoličkim učenjem o homoseksualnosti, istakao da osuđuje sam seksualni čin kao greh, ali ne i grešnika/cu. V. <http://www.vesti.rs/Parada-ponosa/Istorijska-izjava-Pape-Franje-Ko-sam-ja-da-sudim-gejevima-8.html>

27 *Pismo biskupima*, 11; *Promišljanja u vezi sa zakonskim predlozima...* 1992, 8.

28 Isto, 14; Isto ..., 13.

29 „Za žaljenje je da su homoseksualne osobe bile i jesu predmet nasilnih uvreda u govoru ili delima. Ovakav odnos zaslužuje osudu od strane pastora Crkve gde god da se pojavi... Ali odgovarajuća reakcija na zločine protiv homoseksualnih osoba ne bi trebalo da znači da se tvrdi da homoseksualno stanje nije neuređeno. Kada se od toga ode i kada se sledstveno tome na to pristane, ili kada se uvede građansko zakonodavstvo da bi se zaštitilo ponašanje na koje niko nema nikakvo znatiželjno pravo, ni Crkva ni šire društvo ne treba da budu iznenađeni kada se pojave iskrivljeni pojmovi i prakse i nasilne reakcije uvećaju“. *Pismo Biskupima*, 10.

30 Katolička crkva je zauzela stanovište da različitost seksualnih orijentacija nije analogna rodnoj diferencijaciji ili „rasnoj“ i etničkoj različitosti da bi mogla da bude uvrštena među one odlike na osnovu kojih je nedopustivo i nezakonito vršiti diskriminaciju. *Promišljanja* ... 10.

23 *Persona humana* 1975, 8.

24 Isto, 3.

25 V. *Pismo biskupima*, 1986. Razlika između naklonosti i homoseksualnog ponašanja se uspostavlja i u pravoslavlju i islamu i pretpostavlja različite posledice i kazne.

ako se prilikom usvajanja dece ili njihovog davanje na hraniteljsku brigu, prilikom vojne regrutacije ili zapošljavanja učitelja i sportskih trenera istopolna seksualna orijentacija uzima u obzir.³¹ Različit odnos prema gejevima i lezbejkama je, prema tvrdnjama ove Crkve, zasnovan na obavezi države da u cilju zaštite opšteg dobra ograniči neka osnovna ljudska i građanska prava kao što se to čini, na primer, u slučaju zaraznih ili mentalnih bolesti (Beattie Jung 2007, 195).³² Na osnovu svega rečenog, jasno je da su istopolne veze i brakovi za ovu Crkvu neprihvatljivi.³³

Za razliku od Katoličke crkve koja se vrlo posvećeno tokom poslednjih decenija bavila različitim pitanjima u vezi sa istopolnim seksualnim odnosima, pravoslavne crkve tome nisu posvetile toliko pažnje. Srpska pravoslavna crkva još nije iznela svoj zvanični stav o odnosu prema homoseksualnosti i položaju i pravima gej muškaraca i lezbejki, ali je on jasan na osnovu zvaničnih saopštenja Sinoda i izjava njenih zvaničnika.³⁴ Takođe, Crkva je prevela i izdala dokument u kome je Ruska pravoslavna crkva objasnila svoju poziciju prema ovom pitanju iz čega se može zaključiti da se radi o bliskim pogledima koji su zasnovani na moralno-teološkom učenju koje je zajedničko svim pravoslavnim crkvama. Svoje zvanično tumačenje homoseksualnog ponašanja kao greha i „izopačenja ljudske prirode kakvom ju je Bog stvorio“ ova Crkva je obznanila 2000. godine u vrlo svedenom obliku u okviru *Osnova socijalne koncepcije Ruske pravoslavne crkve* (srpko izdanje 2007, 163-167), dokumentu koji se bavi različitim savremenim društvenim pitanjima.³⁵ Uprkos sažetosti iskaza, stav koji Crkva zauzima je savim jasan: homoseksualnost je „izopačeno ispoljavanje seksualnosti“ i „grehovo oštećenje ljudske prirode“ koje se „leči ... i prevazilazi duhovnim naporom koji vodi ka isceljenju i čovekovom

ličnosnom uzrastanju“³⁶ U ovom dokumentu takođe čitamo da se „Crkva sa pastirskom odgovornošću odnosi prema ljudima koji imaju homoseksualne sklonosti, ali se odlučno suprotstavlja pokušajima da se ta grehovna tendencija predstavi kao ‘norma’, a pogotovu kao predmet ponosa i primer za podržavanje“.³⁷ Dakle, kao i Katolička crkva (v. Beattie Jung 2007, 194) i Ruska, kao i Srpska pravoslavna crkva ističu da gej i lezbejski seksualni identitet ne treba da bude slavljen, niti treba da bude shvaćen kao izvor ponosa. Osude svakog javnog ispoljavanja homoseksualnosti, sličnosti između ova dva hrišćanska učenja su uočljive i u pogledu diskriminacije gejeva i lezbejki u određenim društvenim oblastima. Na gotovo identičan način kao i u katoličkim *Promišljanjima u vezi sa zakonskim predlozima* i u *Osnovama* se ističe da, iako se nikome ne uskraćuje pravo na poštovanje ličnog dostojanstva i učešće u društvenim poslovima, Crkva ipak smatra da „licima koja propagiraju homoseksualni način života ne treba dopustiti da rade kao učitelji u školi, vaspitači, ili u drugim poslovima sa decom i omladinom, niti da zauzimaju komandne položaje u vojsci ili u kazneno-popravnim ustanovama“.³⁸ Ono što je implicitno u ovoj liniji argumentacije jeste pretpostavka da su osobe istopolne seksualne orijentacije posebno sklone da zavedu mlade i vulnerabilne, da regrutuju one čije se želje mogu menjati ili još gore, mogu biti seksualni predatori (Beattie Jung 2007, 196).³⁹

Za razliku od Katoličke crkve, Srpska i Ruska pravoslavna crkva ne prave razliku između ‘izlečivih’ i ‘neizlečivih’ homoseksualnih sklonosti, smatrajući da se ovo „izopačenje“ u svakom slučaju može (iz)lečiti duhovnim sredstvima.⁴⁰ Jasno je, dakle, da gej muškarci i lezbejke ne mogu da budu članovi/članice pravoslavne zajednice; to mogu biti samo osobe koje su spremne da se pokaju, „leče“ i prihvate normativnu heteroseksualnost. U pravoslavnom diskursu uopšte, dominantno je mišljenje da je istopolna seksualna orijentacija moralno nedopustiva, „protivprirodna“, kao i da je reč o “duševnoj” bolesti koja može biti izlečena hrišćanskim ispovedanjem i pokajanjem greha uz bogoslužbeni život u Crkvi i evharisti-

31 „Postoje oblasti u kojima nije neopravdana diskriminacija uzeti u obzir seksualnu orijentaciju, na primer, davanje dece na usvojenje ili hraniteljsku brigu, zapošljavanje učitelja ili vojna regrutacija“. *Promišljanja u vezi sa zakonskim predlozima* ... 11.

32 „Homoseksualne osobe, kao ljudske osobe, imaju ista prava kao sve osobe, uključujući pravo da ne budu tretirane na način koji vredi njihovo lično dostojanstvo. Između ostalih prava, sve osobe imaju pravo na rad, dom itd. Pa ipak, ova prava nisu apsolutna. Ona legitimno mogu biti ograničena zbog objektivno neuređenog spolnog ponašanja. To je ponakada ne samo dozvoljeno već obavezno ... Tako je prihvatljivo da država može ograničiti ostvarivanje prava, na primer osoba obolelih od zaraznih ili mentalnih bolesti, da bi zaštitila opšte dobro“. *Promišljanja u vezi sa zakonskim predlozima* ... 12.

33 Detaljnije o tome V. *Promišljanja* ... O heterogenosti diskursa u okviru Katoličke crkve (zvanični stav, tumačenja teologa i sveštenika videti u: (Buisson-Fenet 2004). Drugačija teološka mišljenja o homoseksualnosti u odnosu na zvanično tumačenje Katoličke crkve iznose kvir teolozi poput Meknila (McNeill 1993).

34 U zajedničkom intervjuu tradicionalnih crkava i verskih zajednica za list Danas predstavnik SPC je objasnio da zvanični stav SPC „nije do sada izrečen“ te da je pitanje homoseksualnosti mnogo kompleksnije od pitanja održavanja ili neodržavanja parade ponosa. V. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/da_pokazemo_sta_nas_spaja.14.html?news_id=264472

Možda razlog za nepostojanje zvaničnog stava može biti i to što je, kako stoji u saopštenju Sinoda SPC ova „otužna tema“ za Crkvu „suštinski irelevantna“, nametnuta od strane vladinih i nevladinih organizacija i medija. V. *Pravoslavlje* br. 1046. Ovo saopštenje se može reazumeti tako da je stav SPC prema istopolnim seksualnim odnosima definisan Svetim pismom i učenjem svetih Otaca i u tom smislu je nepostojeći problem.

35 2013. godine ova Crkva je izdala zvanično saopštenje povodom legislacije istopolnih „brakova“ u Francuskoj i Velikoj Britaniji naglasivši da se radi o „revoluciji u shvatanju braka u evropskim društvima“ koje može da dovede do njihovih propasti. V. <http://www.pravmir.com/statement-by-communication-service-of-moscow-patriarchate-department-for-external-church-relations-on-recent-changes-in-family-laws-in-france-and-great-britain/>

36 *Osnovi socijalne koncepcije*, 165.

37 Isto, 164. Srpska pravoslavna crkva se takođe oštro suprotstavlja „javnom izražavanju i reklamiranju seksualne orijentacije ili bilo koje druge lične sklonosti“. V. „Protiv javnog reklamiranja seksualne orijentacije“, Saopštenje Svetog Arhijerejskog Sinoda povodom najava gej parade u Beogradu, *Pravoslavlje*, 1046.

38 *Osnovi socijalne koncepcije*, 166.

39 Mitropolit Amfilohije Radović je vrlo eksplicitno izjednačio osobe homoseksualne orijentacije i pedofile smatrajući da je u pitanju ista vrsta greha. „Biblijski, evanđelski i hrišćanski gledano to je potpuno ista priča“, dodajući da crkva ne osuđuje čoveka, već greh. V. http://www.rtc.rs/sr_lat/region/amfilohije-homoseksualci-i-pedofili-su-isto_403566.html Međutim, ne postoji zvanično saopštenje SPC da li gejevi i lezbejke treba da budu diskriminirani u pogledu vršenja određenih poslova.

40 „Diskusije o položaju takozvanih seksualnih manjina u savremenom društvu odvijaju se u pravcu priznavanja homoseksualizma, koji se više ne smatra za poštnu izopačenost nego za jednu od ‘seksualnih orijentacija’ sa pravom na javno izražavanje i uvažavanje. Pravoslavna Crkva polazi od nepokolebljivog uverenja da se bračna zajednica muškarca i žene, koju je Bog ustanovio, ne može upoređivati sa izopačenim ispoljavanjima seksualnosti ... Homoseksualne težnje, kao i druge strasti koje muče palog čoveka leče se svetim Tajnama, molitvom, postom, pokajanjem, čitanjem Svetog Pisma i svetootačkih dela, u hrišćanskom zajedništvu sa vernicima koji su spremni da pruže duhovnu podršku“. *Osnovi socijalne koncepcije* 165-166.

jskoj zajednici.⁴¹ Reči patrijarha Irineja da je homoseksualnost bolest i da „tim osobama treba pomoći da prevaziđu ovu neprirodnu anomaliju“ na najbolji način svedoče o ovakvom shvatanju Srpske pravoslavne crkve.⁴² Kako je patrijarh još naglasio da je „veliko pitanje da li se s tom anomalijom čovek rade“ ili je to samo porok razvijen u određenim životnim uslovima, može se zaključiti da ova Crkva još nema jasan i zvanični stav o tome da li homoseksualnost tretira kao svestan izbor osobe i/ili kao urođenu seksualnu želju i sklonost za koju ne postoji subjektivna odgovornost. Uostalom, kako se stav prema osobama istopolne seksualne orijentacije ne bi promenio, ova iznijansirana tumačenja nije od suštinske važnosti. Da ne pominjemo da sa stanovišta priznavanja gej i lezbejskih prava poreklo seksualnih različitosti nema nikakav značaj. U svakom slučaju, Srpska pravoslavna crkva homoseksualnu orijentaciju posmatra kao „ličnu sklonost“ i ne samo da se protivi priznavanju homoseksualnih identiteta u okviru pravoslavne zajednice već se oštro suprotstavlja i njihovom društvenom priznavanju i javnom ispoljavanju.

Uopšteno posmatrano, glavni razlozi koji se u pravoslavlju navode u prilog neprihvatanju istopolne seksualne orijentacije, oko čega se slažu biblijski komentatori, sveštenici i zagovornici pravoslavnog diskursa, su sledeći: protivno je samoj suštini stvaranja ljudi, redu i poretku stvari koje je Bog odredio; protivno je Božjoj naredbi o reprodukciji koju osobe homoseksualne orijentacije ne mogu da ispune; predstavlja svesnu pobunu protiv reda i rodni kategorija koje je bog stvorio u svetu; istopolna seksualnost iskripljuje „lik Gospodnji“ u tom smislu da je Bog stvorio muško i žensko po svom liku i da je to večiti komplementarni odnos (Ankeberg i Veldon 2005, 278).

Ova vrsta argumenata o homoseksualnosti kao moralno nedopustivom ponašanju koje se suprotstavlja planu Stvor-

itelja, i tako podriva vrednosne i moralne temelje društva, zajednička je svim hrišćanskim crkvama na prostoru Srbije i ne razlikuje se od stavova koje iznose druge tradicionalne religijske zajednice. Na primer, zvanični stav Hrišćanske adventističke crkve (Crkva adventista sedmog dana) je da homoseksualnost predstavlja „manifestaciju poremećaja i izopačenosti u ljudskim sklonostima i odnosima izazvanu stupanjem greha na svet“. U zvaničnoj izjavi iz 2012. godine se istovremeno ističe da Bog voli sve ljude bez obzira na seksualnu orijentaciju čime izražava u hrišćanstvu poznato shvatanje da se osuđuje sam seksualni čin kao greh, ali ne i grešnik/ca.⁴³

Jevrejska i Islamska zajednica Srbije takođe nisu nisu donele zvaničan stav o homoseksualnom ponašanju i homoseksualnoj orijentaciji.⁴⁴ Međutim, na osnovu izjava njihovih zvaničnika i s obzirom na činjenicu da su potpisnice zajedničkog saopštenja tradicionalnih crkava i verskih zajednica u vezi sa pravima seksualnih manjina,⁴⁵ njihov odnos po ovom pitanju je jasan. Kao i predstavici drugih tradicionalnih konfesija i zvaničnici ovih religijskih zajednica ističu da njihov negativni odnos prema istopolnim seksualnim odnosima ima duboke korene u svetim knjigama i njihovoj tradicionalnoj interpretaciji koja ne može i ne sme biti dovedena u pitanje. Kako iznosi rabin Isak Asiel, „da ne moramo da se držimo ove ili one zabrane, od celokupnog pravnog sistema judaizma na kraju ne bi ostalo ništa“.⁴⁶ U ortodoksnom judaizmu homoseksualizam spada u zabranjene odnose, međutim, postoji razlika u „težini prestupa“ tako da seksualni odnosi između muškaraca predstavljaju „težak prestup“ dok su ženski odnosi shvaćeni kao nemoralno ponašanje. Ova hijerarhizacija homoseksualnog ponašanja se može razumeti ako se ima u vidu da po jevrejskom zakonu, kako ističe rabin Asiel, seksualnog

41 http://www.orthodoxresearchinstitute.org/articles/ethics/hopko_homosexual_christian.htm

42 <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/345824/Irinej-Sazaljevam-homoseksualce>; <http://www.index.hr/vijesti/clanak/patrijarh-irinej-homoseksualnost-je-bolest-tim-ljudima-treba-pomoc-kako-bi-prevladali-svoje-anomalije/640000.aspx>. Na osnovu ideje o lečenju od „greha homoseksualnosti“ u mnogim hrišćanskim crkvama je odavno razvijen pastoralno-savetodavni rad sa vernicima/vernicama sa ciljem promene njihove seksualne orijentacije. Tokom poslednjih decenija su razvijene različite „terapije za preorijentaciju“ koje svoje poreklo imaju u „ex-gay pokretu“ (pokretu bivših gejeva i lezbejki). Za razliku od fundametalističkog pokreta koji se zalagao da se gejevi i lezbejke sasvim odstrane iz crkava, ovaj društveni i religijski pokret, kako je već ukazano, predlaže „terapiju“ ili „konverziju“ u heteroseksualnost u okviru religijskih zajednica. Ove terapije za konverziju, koje su zasnovane na psihoterapeutskim (po ugledu na anonimne alkoholičare) i evanđelističkim principima, počivaju na eufemizaciji greha homoseksualnosti. Drugim rečima, smatra se da je homoseksualnost svakako greh, ali samo jedan od mnogih grehova, koji nema božanski izvor već je rezultat loših porodičnih odnosa i socijalnog okruženja. Zbog toga je moguće osloboditi se „greha homoseksualnosti“, ali samo uz potčinjavanje božjoj volji (V. Coulmont 2006, 109; Više o reparativnoj terapiji V. Pavlović 2012.). U SAD su razvijani i najbizarniji oblici „terapija protiv homoseksualnosti“, od lečenja uz pomoć konja do android aplikacije kao sredstva za „spas od homoseksualnosti“. V. <http://www.pressonline.rs/plus/zanimljivosti/257155/americki-pastir-leci-homoseksualnost-pomocu-konja.html>; <http://www.novimagazin.rs/opusteno/nude-aplikaciju-za-mobilni-za-lecenje-od-homoseksualnosti> O pravoslavnoj psihoterapiji V. <http://www.imanade.org/homoseksualnost-da-li-se-ona-moze-i-treba-lečiti/>; <http://www.manastr-lepavina.org/vijest.php?id=7284>; o katoličko-psihološkom stavu i lečenju homoseksualnosti V. <http://www.katolik.hr/nekatolickeskupinennu/pokretinu/433-homoseksualnost-sa-znanstvenog-gledita/>

43 Ova Crkva je 2012. godine potvrdila svoj prvobitni zvanični stav iz 1999. protiv homoseksualnog ponašanja i istopolnih brakova, ali je napravila jednu izmenu u svojoj izjavi u tom smislu da je sada Crkva „sprema da pokaže saosećajni duh sličan Hristovom prema onima koji praktikuju homoseksualnost“, iako se ne precizira šta se pod „saosećanje“ podrazumeva, niti se objašnjava kako crkva treba da se ponaša prema gejevima i lezbejkama. Takođe, iz izjave je izbrisana reč „bolest“, jer se smatra zastarelom, i zamenjena rečju „poremećaj“. V. <http://www.adic-bg.info/2012/10/stav-crkve-prema-homoseksualnosti-prilagodjen-kako-bi-obuhvatio-saosecanje/> Reformisana prezbiterijska crkva u Srbiji je, protiviti se Paradi ponosa 2009. godine, istakla da je za nju jedino prihvatljiv i blagosloven odnos između muškarca i žene, kroz instituciju braka. V. <http://www.pouke.org/verujem/index.php?topic=5632.10.wap2>

44 Muftija srbijanski Jusufspahić ističe da je stav o homoseksualnosti samo jedan, „... nema nezvaničnog stava da bi stav bio zvaničan. Stav je jasan i jasan po reči Božjoj. Čovek muž da se ženi ženom čovekom, čovek žena, da se muži, mužem čovekom. Takvom paru je parenje blagoslovio bog. Koji jeste jedini Nepar ...“. V. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/da-pokazemo-sta-nas-spaja.14.html?news_id=264472

45 Ovo saopštenje je objavljeno 2009. godine povodom predloga Zakona o diskriminaciji. V. „Zajedničko saopštenje predstavnika tradicionalnih Crkava i verskih zajednica“, *Pravoslavac* br. 1008.

46 *Jevrejski pregled*, br. 4, god. XVIII (LV), 2009, str. 3 (Ristić). Rasprava koja je vodena u Francuskoj oko istopolnih brakova i zakona o „braku za sve“ pokazuje da i u okviru ortodoksnog judaizma postoje razlike u stavu prema homoseksualnosti. Jedan od velikih rabina Francuske (Grand Rabbin de France) smatra da je potrebno izmiansirati poziciju judaizma prema homoseksualnosti. Jer, kako ističe, „ako bismo iz sinagoge izbacili sve one koji striktno ne poštuju pravila, ko bi ostao?“. Po njegovom mišljenju „judaizam treba da integriše činjenicu homoseksualnosti, čak iako je to teško“. V. <http://larchemag.fr/2013/02/21/564/yeshaya-dalsace-le-judaisme-doit-integrer-le-fait-homosexuel/>

čina nema ako nema penetracije.⁴⁷ U islamu homoseksualnost predstavlja „najviši verski pristup jer se smatra duhovnom bolešću, moralnim sunovratom“ i takođe se potpuno zabranjuje.⁴⁸

Tradicionalne crkve i verske zajednice u Srbiji svoj odnos prema homoseksualnom ponašanju i pravima osoba istopolne seksualne orijentacije jedinstveno iznose i jedno glasno zastupaju. U sekularnim demokratskim društvima religijske zajednice nemaju ekskluzivnu moć ni pravo da definišu kulturna značenja seksualnosti, ali imaju pravo da iznose svoje stavove osim ako religija nije definisana isključivo kao privatna stvar jasno odvojena od javne sfere društvenog delovanja. U javnim raspravama koje se u Srbiji vode o pitanjima vezanim za odnos prema osobama istopolne seksualne orijentacije i njihovim pravima, tradicionalne religijske zajednice dobijaju (pre)velik prostor za iznošenje svojih shvatanja i zahteva. Slučaj povlačenja predloga Zakona o diskriminaciji jedan je od primera njihovog aktivnog (i uspešnog) društvenog i političkog delovanja.⁴⁹ Religijski diskurs o homoseksualnosti kao bolesti i pretnji po moralne vrednosti postaje dominantan posebno prilikom (ne)održavanja Parade ponosa.⁵⁰ Iako u mnogim demokratskim društvima religijske zajednice imaju pravo da iznose svoje stavove, u mnogim slučajevima je kritika i moralistička osuda homoseksualnosti, pre svega od strane pravoslavnih sveštenih lica (v. Jovanović 2011), prerastala u otvoreno vređanje građana/građanki drugačije seksualne orijentacije.⁵¹ Protiveći se

„promociji seksualnosti“ tradicionalne crkve i religijske zajednice se neposredno uključuju u društveni život i aktivno suprotstavljaju primeni nekih aspekata zakonskih odredaba u vezi s ljudskim i građanskim pravima na gej muškarce i lezbejke. U slučaju Parade ponosa je to pravo na vidljivost i javno ispoljavanje homoseksualnog identiteta. Na taj način je Parada ponosa u Srbiji postala više od samog događaja, ona predstavlja „mesto“ u društvenom prostoru na kome se prelamaju i sukobljavaju dve različite koncepcije ljudskih prava – teocentrična koja izvor svakog prava i morala nalazi u božanskom i transcendentom i sekularna koja postavlja čoveka u centar moralnog i pravnog sistema. Iako u srpskom društvu, globalno gledajući, postoje hibridne politike i prakse koje definišu odnos prema homoseksualnosti, tradicijski religijski diskurs u mnogim slučajevima, pa i prilikom organizovanja (i otkazivanja) Parade ponosa, postaje dominantan „režim istine“ o oblicima ljudske seksualnosti. U okviru ovog diskursa gej i lezbejski identitet i način života je sveden na „neprirodnu“, „grešnu“, „zabranjenu“ i „opasnu“ seksualnost koja se tumači kao da je odvojena od emocija, lišena bliskosti i dugotrajnih odnosa intimnosti, podrške i poverenja.

Tradicionalne crkve i verske zajednice, dakle, ne samo da ne prihvataju gej muškarce i lezbejke kao članove/članice verskih zajednica⁵² već se oštro protive i aktivno deluju u sprečavanju primene zakona kojima je homoseksualna orijentacija dopuštena i priznata kao jedan od oblika seksualnih i emotivnih odnosa i ponašanja. To nas još jednom vraća na pitanje nedovoljno jasnog odnosa između religije i društva i države u postsocijalističkoj Srbiji, što omogućava da tradicijski religijski diskurs prisvoji i one delove društvenog prostora koji mu u sekularnom društvu ne pripadaju doprinoseći, između ostalog, reprodukciji diskriminatornog ponašanja prema LGBT populaciji.

Kako se u ovakvom društvenom i religijskom kontekstu savremenog srpskog društva gej muškarci i lezbejke odnose prema religiji i duhovnosti, da li i kakav im značaj pridaju u svojim životima? Na koji način oni/one koji/e sebe definišu kao religiozne i/ili duhovne rešavaju postojeće tenzije i usaglašavaju suprotstavljene aspekte svog identiteta u sredini u kojoj dominira religijski diskurs sa moralističkom osudom istopolne seksualne orijentacije? Da li pretpostavljena neusaglašenost između doživljaja sebe kao gej/lezbejke i religiozne/duhovne osobe istovremeno znači da gejevi i lezbejke konstruišu individualni pristup veri odbacujući tradicionalne i institucionalizovane religije tražeći, umesto

47 Isto.

48 Eis-ul-ulema Islamske zajednice Srbije Adem Zilkic ističe da je neprirodna i nenormalna pojava da muškarac seksualno opšti s muškarcem, a žena sa ženom. „Tu se ne radi novi život. Iz tog razloga narodi beleže slučaj 'Sodome i Gomore', nebesku kaznu stanovništva koje se odalo homoseksualizmu“. V. <http://www.pressonline.rs/info/politika/80702/skandalozno-amfilohiju-sude-zbog-gej-parade.html> Na jednom sajtu muslimanske omladine čitamo da je homoseksualizam zločin i jedan od najvećih grijeha koji se kažnjava ubistvom, svejedno tretirali ga kao izbor, urođenost, kombinaciju izbora i urođenosti, bolest ili nastranost. On je izlječiv ... Obaveza je na svakom muslimanu da ostavi to ogavno nastrano djelo, svejedno bio na samim počecima ili skoro ogrezao u njega“. Na istom sajtu se mogu videti i „načini lečenja od ove pošasti“. <http://www.n-um.com/?q=node/3709>;

49 Tokom proteklih godina u medijima se po ovom pitanju složno izjašnjavao veliki broj zvaničnika SPC, Katoličke crkve, Islamske i Jevrejske zajednice (Jovanović 2011). V. „Zajedničko saopštenje predstavnika tradicionalnih Crkava i verskih zajednica“, *Pravoslavje* br. 1008; *Nin*, 12.3.2009. str.14. (Janjić); *Standard*, 13.3.2009. str. 9; *Ekonomist* 13.3.2009. str. 8, 26; *Nin*, 12.3.2009. str.16. Na zahtev tradicionalnih crkava i verskih zajednica, predlog ovog zakona je povučen samo jedan dan pre nego što je trebalo da se nade u skupštinskoj proceduri.

50 Pored poziva na nenasilje zvanični stav Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC je da gejevi i lezbejke svojim „sagresenjem“ protiv moralnih normi ugrožavaju i javni moral u društvu, ali i pored toga pozivaju da vernici osuđuju greh ali da vole grešnika spasavajući ga od greha“. Saopštenje Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC povodom najave gej-parade u Beogradu 2010. godine. *Pravoslavje* 1046, 5. V. takođe: „Kolo smrti na ulicama Beograda“, *Pravoslavje* br. 1046; „Homoseksualnost i nasilno sudstvo“, *Pravoslavje* br. 920; „Homoseksualnost je neprirodna i grešna“, *Pravoslavje* br. 1046; „Greh ili životni stil“, *Pravoslavje* br. 936; <http://fakti.org/orthodox-point/svepravoslavni-sabor-ce-odreagovati-na-homoseksualne-brakove-u-evropi>; <http://www.index.hr/vijesti/clanak/patrijarh-irinej-homoseksualnost-je-bolest-tim-ljudima-treba-pomoc-kako-bi-prevladali-svoje-anomalije/640000.aspx>; http://www.pravoslavniogovor.com/Svet_oko_nas/greh_homoseksualnosti.htm.

51 Dovoljno je podsetiti se reči i kletvi koju je izrekao mitropolit Amfilohije Radović povodom Parade ponosa održane u Beogradu 2009. godine: „Kakva je smrad otrovao i zagodio prestoni grad Beograd. Otrovo strašnji od onog uranijuma koji su ostavile bombe NATO pakta“ <http://www.slobodnadrug.org/content/sve-amfilohije-kletve/2271881.html> Ili analogija između Parade Sodome i Gomore povodom organizovanja Parade ponosa 2010. godine, kao i njegovih reči da se iza javnih nastupa „gej paradera“ nalazi zapravo „unutar njma muka, očaj i jad paradera, klovnovski krik zbog izgubljene moralne i duhovne ravnoteže, i egzistencijalna nesigurnost“, ili da „drvo koje ne radi treba seći“. <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/211033/Crkva-dala-vetar-u-ledja-protivnicima-gej-parade>; <http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/87637/Amfilohije-Gejevi-ne-prizivajte-Sodomu-i-Gomoru>; <http://www.pressonline.rs/info/politika/80702/skandalozno-amfilohiju-sude-zbog-gej-parade.html>

52 Sekretar Rijaseta Eldin Aščerović je, prilikom zajedničkih istupa tradicionalnih crkava i verskih zajednica povodom predloga Zakona o diskriminaciji, to vrlo jasno iskazao rekavši da „... verske zajednice u svojim zakonima, jednostavno, ne prihvataju da članovi verskih zajednica mogu biti homoseksualci“. *Nin*, 12. 03. 2009. (Janjić)

toga, nove religijske izraze? To su neka od pitanja koja će, na osnovu empirijskog istraživanja i etnografske evidencije, u nastavku teksta biti razmotrena.

NAPOMENA O ISTRAŽIVAČKOM POSTUPKU

S obzirom na visok nivo homofobije, iracionalnog straha i mržnje prema gej muškarcima i lezbejkama, ne čudi da još uvek ostaju jedna od „nevidljivih“ društvenih grupa, čime se jednim delom, može objasniti malobrojnost empirijskih istraživanja o životu ove populacije, pa i o njenom odnosu prema religiji i religijskim pitanjima.⁵³ Skrivene socijalne grupe su dostupne za istraživanje putem kvalitativnih metodoloških postupaka (Švab and Kuhar 2005, 8, 25) koji podrazumevaju pre svega pojedinačne ili grupne dubinske intervjue i metod poznat kao snow-ball (grudva od snega).⁵⁴ Ovaj postupak je primenjen i u ovom istraživanju tako da se do ispitanika i ispitanica dolazilo preko poznanika, prijatelja, studenata/studentkinja, gej i lezbejskih organizacija, a kasnije i preko samih ispitanika/ispitanica. Uspostavljanje kontakta sa gej i lezbejskim organizacijama⁵⁵ je donekle olakšalo razvijanje mreže ispitanika/ca ali je i dalje postojao problem pristanka na intervju što je, s obzirom na predviđeno kratko vreme istraživanja, predstavljalo problem. Stoga je osim dubinskih i interaktivnih intervjua sa ispitanicima/ispitanicama u istraživanje uključen i polustrukturisani upitnik kao jedan od izvora podataka kao i internet forumi. Društvene mreže osoba istopolne seksualne orijentacije na Internetu delimično su nadomestile otežan pristup ispitanicima/cama i pristanak na intervju, ali i pružile jedan nov izvor podataka o interaktivnoj razmeni ideja, utisaka, stavova i mišljenja, koji su naučno upotrebljivi i legitimni.⁵⁶

Dakle, empirijskim istraživanjem su obuhvaćeni različiti izvori podataka: intervjui, online upitnici i Internet forumi. Odgovori su sistematizovani i analizirani kvalitativnom metodologijom kao i intervjui. Kako je analizirano i neko-

liko online foruma na kojima gejevi i lezbejke raspravljaju o aktuelnim pitanjima koja se tiču odnosa prema religiji, religioznosti, religijskim fenomenima i praksama, prikupljena je obimna faktografija o njihovom ponašanju i komunikaciji koja neće u celini biti analizirana u ovom radu.⁵⁷ I intervjui sa ispitanicima su pokazali da je virtuelni prostor pogodan medij za stvaranje osećaja zajedništva i uspostavljanje socijalnih, emotivni i seksualnih veza jer je većina njih na taj način ostvarila socijalne kontakte koji su se kasnije nastavili i u realnim društvenim okvirima. Naravno da online upitnik ili online forum ne može da zameni intervju, ali novi vidovi komunikacije omogućavaju pretpostavljenu veću otvorenost naročito kada je reč o marginalizovanim grupama ili pitanjima o kojima se u javnom diskursu ne raspravlja. Ovaj vid istraživanja dao je i veoma dobre rezultate, jer se pored određenih manjkavosti forum smatra virtuelnom „sigurnom kućom“ za pojedine neautovane gejeve i lezbejke. Forumi pružaju mogućnost razmenjivanja mišljenja i iskustava, predstavljaju mesta za uspostavljanje kontakata sa drugim gejevima i lezbejkama, pružaju utisak pripadnosti, veće anonimnosti, a samim tim se može pretpostaviti veća iskrenost i otvorenost (v. Nikolić 2009).⁵⁸ Sastanak i komunikacija u sajber prostoru predstavljaju kompenzaciju za osećaj isključenosti i otuđenja, a omogućavaju da se u alternativnom prostoru kreira i konstruiše i alternativni identitet (van Velzen 2007, 27).

Istraživanjem je ukupno obuhvaćeno 52 ispitanika/ca, online upitnik popunilo je 40 ispitanika (22 muškarca i 18 žena), dok je dubinskim intervjuom obuhvaćeno 12 ispitanika (6 muškaraca i 6 žena).⁵⁹ Većina ispitanika/ca je visoko obrazovana ili su studenti/studentkinje, dvoje imaju srednjoškolsko obrazovanje. Na pitanje o nacionalnoj i konfesionalnoj pripadnosti je odgovorio samo jedan broj ispitanika/ispitanica dok su drugi/e izjavili da ne vole da se izjašnjavaju ni po pitanju nacionalne ni po pitanju konfesionalne pripadnosti.⁶⁰ Samo kod veoma malog broja ispitanika nailazimo na

⁵³ Pitanje odnosa između religije i homoseksualnosti u domaćoj nauci je prvi pokrenuo sociolog Miloš Jovanović (Jovanović 2008, 2011).

⁵⁴ *Snowball* (ili „grudva od snega“) je metoda formiranja uzorka za istraživanje tzv. skrivenih populacija. Naime, prilikom preliminarne terenskog istraživanja polazi se od dostupnih članova populacije koji istraživača upućuju na svoje poznanike i prijatelje, a preko njih se dolazi do ostalih članova i na taj način se stvara lanac i mreža ispitanika/ca. Nedostatak ove metode je u tome što su u istraživanje uključeni samo oni članovi populacije koji su se autovali, najčešće prijateljima. Primena uobičajenih kvantitativnih metoda koje podrazumevaju formiranje uzorka i kvantifikaciju podataka su vrlo zahtevne, ali kako pokazuju neka istraživanja, nisu neizvodljive. O kombinovanju kvalitativnog i kvantitativnog metoda istraživanja gej i lezbejske populacije V. Švab and Kuhar 2005, 25-42.

⁵⁵ Ovom prilikom im se zahvaljujemo na podršci i pomoći prilikom istraživanja.

⁵⁶ Na različite sajtove, socijalne mreže i mejl adrese poslat je *link* za polustrukturirani online upitnik, a potencijalni ispitanici obaveštavani su o postojanju upitnika putem e-pošte i sajtova lezbejskih i gej organizacija, preko ispitanika/ispitanica koji su učestvovali u intervjuima i raznih drugih kontakata. Komunikacija sa ispitanicima je uspostavljena asinhrono, postavljanjem na internet sajtove sa mogućnošću i naglašenom molbom da se zainteresovani za intervju jave na određenu mejl adresu.

⁵⁷ Sajt www.gay-serbia.com jedan je od najposećenijih internet portala u Srbiji, najveći deo komunikacije između gejeva i lezbejki odvija se preko interneta jer obezbeđuje virtuelni prostor u zamenu za smanjenu mogućnost drugih načina komunikacije u javnom prostoru. Na forumu gay-serbia.com analizirane su diskusione grupe oko sledećih pitanja: „da li si vernik“, „da li si nevernik“, „gej pravoslavlci“, „stav SPC prema LGBT populaciji“, „kako homoseksualnost i religija idu zajedno“, „šta ateisti mogu da nauče od vernika“, „crkva kao institucija“, „verovanje i duhovnost“ i drugi.

⁵⁸ V. istraživanje Dragana Nikolića o ulozi Internet komunikacije među gejevima u Srbiji. Komunikacija na internetu bila je od velike važnosti za prihvatanje seksualne različitosti za 41,6 odsto ispitanika, 72 odsto se loguje da bi na ovaj način došli do potencijalnih partnera, mrežu poznanika preko foruma proširilo je 51 odsto ispitanika (Nikolić 2009, 114).

⁵⁹ Njihova imena su zamenjena pseudonimima zbog anonimnosti ispitanika/ca. Zanimanja ispitanika/ca su najrazličitija, najviše je bilo studenata (8) većina je visoko obrazovana, pa je tako bilo nekoliko dizajnera, nastavnika, univerzitetskih profesora, istraživača, lekara, pravnika, novinara itd. Starosti od 15-23 godina bilo je 6 ispitanika/ca, od 22-32 godine 29 ispitanik/ca, od 33-46 godina 17 ispitanika/ca.

⁶⁰ Kao pripadnici srpske nacionalnosti izjasnilo se 35 ispitanika, mađarske 2 ispitanika, da se ni na koji način ne izjašnjavaju po pitanju nacionalnosti ili da je nemaju izjavilo je 12 ispitanika, bosanske 2 ispitanika, kao Jugosloven izjasnio se jedan ispitanik. Kada je reč o konfesionalnoj samoidentifikaciji 6 ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje, da ne pripada nijednoj ili da se ne izjašnjava odgovorilo je 18, pravoslavnoj pripada 12 ispitanika, katoličkoj 2, islamskoj 1, agnostika je 3, ateista 7 od toga jedan je pravoslavni ateista, protestant 1, jedan ispitanik sebe identifikuje kao evropskog politeistu i jedan se samoidentifikovao kao veštac agnostik.

izjednačavanje pripadnosti konfesiji sa pripadnošću Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Većina njih sebe određuje kao duhovne, često se izjašnjava kao nereligiozna ali veruje u višu silu ili kosmičku energiju i u tom smislu sebe smatra vaninstitucionalnim vernicima.⁶¹ Takođe, većina onih koji su se izjasnili/e kao pravoslavni/e ne prihvata, ne odobrava i veoma je kritična prema SPC, ne samo zbog negativnog odnosa prema LGBT populaciji već i zbog njenog uplitanja u politiku.

Ispitanicima/ama je pružena mogućnost da se samoidentifikuju po pitanju religioznosti, tj. da odgovore da li za sebe mogu da kažu da su religiozni. Izričit odgovor „ne“ dala su 24 ispitanika/ce, 8 je odgovorilo da su religiozni i 2 ispitanika/ce nisu odgovorila na pitanje. Međutim, na osnovu drugih odgovora u upitniku i intervjuima u kojima su iznosili da veruju u kosmičku energiju ili pravdu, kao i u višu silu, četiri ispitanika/ce (koji su odgovorili sa „ne“) su uvršćeni u grupu alternativne religioznosti i duhovnosti. Ovu grupu čini još 22 ispitanika koji nisu mogli jasno da se opredele ili su naglasili da nisu religiozni u tradicionalnom i institucionalnom smislu koji se obično pridaje ovom pojmu kao vera u Boga, pojedini veruju u postojanje nečeg nedefinisanog, više sile ili nedefinisane energije, dok većina tvrdi da nisu religiozni već spiritualni. U upitniku na forumu *gay-serbia.com* u kojoj je učestvovalo 185 forumaša 47 odsto se izjasnilo kao ateisti, 26 odsto kao vernici, 27 odsto je prihvatilo opciju ostalo (alternativna, neka vrsta spiritualnosti, vera u prirodu, okultizam..).⁶²

NEŠTO IZMEĐU DUHOVNOG I/ILI RELIGIOZNOG

Istraživanja religije i religijskih izraza u savremenim društvima pokazuju paralelno postojanje različitih procesa. S jedne strane, i dalje postoje kolektivni religijski i/ili nacionalni narativi i društveni pokreti koji se zalažu za održavanje društvenog i istorijskog kontinuiteta, gde religijski fundamentalizam predstavlja samo jedan od (ekstremnih) primera. S druge strane, religijski život se ubrzano menja i dobija nove oblike i izraze svedočeci o tome da religijski identitet možemo posmatrati kao dinamičnu kategoriju koja je sposobna da se definiše, stvara, menja i preoblikuje u zavisnosti od društvenog, kulturnog i političkog konteksta, kao i životnog iskustva, motivacije i sklonosti pojedinaca i grupa. Iako nije jednostavno sagledati kontekst u kojem se te promene događaju, kao ni sve načine na koje pojedinci i

grupe mogu da kreiraju religijski život ili ostanu indiferentni prema religiji, ono oko čega se istraživači/ce slažu jeste „porast duhovnosti“ i sve veće razlikovanje religioznog i duhovnog. Čini se da je duhovnost postala moderan, sam po sebi razumljiv i neupitan pojam, iako njegov sadržaj nije uvek sasvim jasan. Pojam „duhovnost“⁶³ u hrišćanskoj tradiciji označava ono što je obuhvaćeno Duhom Božjim, da bi se kasnije koristila da označi unutrašnji život hrišćana. Danas se koristi i u drugim verskim tradicijama i sekularnim kontekstima i nema više usko teološko značenje. Društvene nauke duhovnost u tradicionalnim religijama posmatraju kao njihov suštinski, unutrašnji aspekt, dok religioznost shvataju kao spoljašnju manifestaciju religije. Ne postoji naučni konsenzus oko definisanja termina duhovnost i religioznost, tako da pojedini autori smatraju da se duhovnost više vezuje za individualno, za lični doživljaj i iskustvo, dok se religioznost vezuje za institucionalna verovanja i prakse, organizaciju i ideologiju.⁶⁴ Odvajanje duhovnosti od polja organizovane religije se često izražava kroz prihvatljivost izraza „biti duhovan ali ne i religiozan“ (Scott and Thumman 2005). Istraživači ukazuju da je jedno od obeležja koncepta duhovnosti danas – konzumerizam, pa je duhovnost često jednako komercijalna kao hrana, odeća, putovanja, lepota, status i drugo (York 2001, 370; Dragun 2008, 1049).⁶⁵ Ipak, u različitim verskim i kulturnim kontekstima i zajednicama mnogo je načina na koje će neko prići religiji i duhovnosti, kako će ih definisati, koja značenja i značaj će im pripisati. Dakle, ne postoji jedinstveno rešenje ni jednoznačan odgovor i stoga bi trebalo operacionalizovati ove pojmove tako da odražavaju različite perspektive potencijalnih učesnika istraživanja u kontekstu svakodnevnog života i religijske situacije u savremenoj Srbiji. U ovom radu se pod pojmom duhovnosti podrazumeva koncept koji je širi od religije (Stiffos-Hensen 1999, 28, 29); kao „subjektivni doživljaj sveta“; kao potraga za iskustvom uspostavljanja veze sa „bogom“ u sebi, sa sveprisutnom neodređenom silom i energijom, kao potragu za značenjem i odgovorima na suštinska egzistencijalna pitanja. Smatrajući se posrednicima između Boga i vernika/ca i pokušavaju da monopolizuju i kontrolišu značenja i oblike u kojima se javlja duhovno iskustvo, organizovane i institucionalizovane religije ne prihvataju mogućnost veze sa „bogom u sebi“. Religija je sistem verovanja, emocija, iskustava, praksi i odnosa pojedinca prema svetom, koji se ostvaruje posredstvom re-

63 Potiče od biblijskog izraza *pneumatikos* – duhovno. Često se koristi kao sinonim i termin spiritualno.

64 Različita istraživanja u Sjedinjenom Američkim Državama implicitno pretpostavljaju da se „biti religiozan“ i „biti duhovan“ međusobno isključuju, i pokazuju da više od 90 odsto ispitanika/ca nominalno sebe određuje kao duhovne, a 78 odsto kao religiozne (Zinnbauer et al. 1997, 555; Marler and Hadaway 2002, 291).

65 Sinkretičko-eklektička duhovnost, kako pokazuju pojedina istraživanja, postaje lako dostupna, popularna i privlačna velikom broju ljudi. Pojava oblika duhovnosti do kojih se dolazi trenutnim prosvetljenjem, potraga za oblicima duhovnog samorazvoja koji odgovaraju individualnim potrebama stvorila je uslove da se i duhovnost tretira kao proizvod na tržištu. (York 2001; Dragun 2008).

61 Od 35 ispitanika koji su se izjasnili kao Srbi samo 12 sebe smatra i pravoslavcima što govori o tome da ne izjednačavaju nacionalni i religijski identitet izražen kroz konfesionalnu pripadnost tj. verispovest, što je, kako pokazuju napred izneti statistički podaci iz poslednjeg popisa stanovništva uobičajen slučaj u opštoj populaciji.
62 [http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik-\(-t30474s30.html](http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik-(-t30474s30.html)

ligijske institucije ili nezavisno od nje (na primer, narodne religije i narodna pobožnost).⁶⁶ Religioznost se može definisati kao subjektivni doživljaj i individualno iskustvo odnosa prema svetom. Obuhvata subjektivno osećanje, određena verovanja i prakse prema onome što prevazilazi naše mogućnosti iskustvenog spoznavanja.⁶⁷

Distinkcija između religije i duhovnosti se pokazala važnom za gej muškarce i lezbejke koji su učestvovali u ovom istraživanju. Većina njih pravi jasnu razliku između duhovnosti i religije i sebe pre određuje kao duhovnu nego religioznu osobu. Pojedini/e se, međutim, samoidentifikuju kao istovremeno duhovni i religiozni ili obratno.

Šta ispitanici/ce podrazumevaju kada kažu da su više duhovni nego religiozni, da su samo duhovni ili više religiozni nego duhovni, veoma je teško objasniti jer su odgovori često nejasni, nepotpuni i sasvim subjektivni. Mnogi/e o tome do sada, kako sami kažu, nisu nikada razmišljali, mnogi/e daju lakonske i spekulativne odgovore bez dubljeg promišljanja. Pojedini/e duhovnost povezuju i sa tradicionalnim religijama dok su drugi/e bliži nekim sinkretističko-eklektičkim formama moderne duhovnosti koja odgovara više svetovnom nego svetom aspektu. Većina ispitanika/ca prihvatila je model popularne, opštedostupne duhovnosti koja nije opterećena dogmatskim pitanjima verskih tradicija pravoslavlja, katoličanstva, judaizma i islama.

Ispitanici/ce duhovnost tumače kao vezu između ljudi i kosmičke sile i energije koja nas okružuje, kao „životnu filozofiju“, „pozitivan pristup životu“, posvećenost svojim ličnim uverenjima, „kao najznačajniji deo intime zajedno sa emocionalnim životom“, „pokušaj da razumem svet“, „postavljanje nekih svojih ličnih i preuzimanje i poštovanje nekih opštih moralnih normi“; duhovnosti se pripisuje značenje energetskog principa koji postoji u svim bićima koja nas okružuju, taj princip nas pokreće i povezuje u energetski ciklus. Razliku između religioznosti i duhovnosti tumače kao razliku između religije, koja po pravilu ima svoju instituciju sa strogim dogmama, normama i pravilima koja se moraju poštovati, i individualnog, subjektivnog doživljaja i verovanja o opštim principima koji su u osnovi svega („pravi, lični osećaj, odnos i promišljanje o svoj toj čudesnoj energiji“).

66 Neka istraživanja pokazuju kako u „religijskoj (post)modernosti“ dolazi do razdvajanja svetog od religijskog. Ovo novo značenje svetog, odvojeno od religijskih institucija, pojavljuje se na mestima gde se razvija određeno ponašanje fascinacije prema nekim objektima, idejama, osobama ili fenomenima koji se smatraju manje ili više misterioznim i koji se shvataju kao da su iznad uobičajenog delovanja i poretka; i sa kojima je često povezano osećanje straha i strahopoštovanja ponekad praćeno ritualnim aktivnostima. Više o tome videti u: (Rivière, Piette 1990)

67 Poseban problem u društvenim naukama i humanističkim disciplinama koje se bave proučavanjem religije predstavljaju definicije religije i religioznosti. Kako su pojedini naučnici rešili taj problem videti u: (Jukić 1988; Hamilton 2003, 29-49)

„Verujem da postoji nešto što je na neki način globalnije od pojedinke, recimo da se to može nazvati kosmičkom energijom. Ne verujem u neki odvojen entitet kome se pridaju super osobine po ugledu na ljude, već da svi mi činimo deo nečega što je kao celina veće i drugačije od svakog pojedinca. Tome pridajem značenje koje onda obezbeđuje smisao svakodnevnici i životu“. (Ana 34 g.)

„Duhovnost mi je neki osećaj centra u sebi neki osećaj povezanosti i smisla i uopšte postojanja, u ovom momentu osećam povezanost sa svim stvarima, sve ima smisla, sigurna baza koja postoji u meni i u svim ljudima..... Duhovnost može da se razvija ali i opada u nekim životnim okolnostima, duhovnost je povezana sa samim životom... Najveći razvoj dostiže kroz odnose i kroz sam život ...,jako je individualan ..., i za mene je to neki ličan doživljaj koji ne mogu da prepričam i opišem, ali jedan divan deo mene“. (Andjela, 33 g.)

Ispitanici/ispitanice koji sebe smatraju duhovnim u nereligijskom smislu (26) pojam „duhovnost“ koriste kao relaciji izraz odnosa prema samom sebi, kosmičkoj energiji, univerzumu, nekoj sveprisutnoj neodređenoj sili koja daje osećaj smisla („A možda je taj osećaj dobrota i ljubav, što nas vraća na definiciju ljubav = bog“). Koncept duhovnosti je u njihovim iskazima eklektičan i obuhvata sinkretistička verovanja i prakse iz različitih alternativnih verskih uverenja od transcendentalne meditacije, joge, zena, alternativnih isceliteljskih i psiho-terapija do tehnika za razvijanje ljudskog potencijala. Zajedničko im je da obećavaju unutrašnji mir, sreću, zdravlje duha i tela (neki/e ističu i važnost spajanja duha i tela u seksualnoj i erotskoj dimenziji), proširenje svesti i oslobođenje od stresa i frustriranoosti.

Konstruisani koncepti duhovnosti se razlikuju od ispitanika/ce do ispitanika/ce, veoma su individualizovani i subjektivni, zajedničko im je da duhovnost vezuju za potragu i lično prispitivanje smisla života i iskustava. Otuda i često isticanje razlike između duhovnosti i religioznosti. Iako je poreklo duhovnosti u hrišćanskoj tradiciji, gotovo niko od ispitanika/ca to ne povezuje sa unutrašnjom potagom za svetom i transcendentnim, prisutnija je sekularizovana varijanta koja duhovnost povezuje sa potragom za smislom, ljudskošću, celovitošću, transcendencijom sopstva i povezanošću s drugima (Partridge 2005, 379). Koncepti duhovnosti koje usvajaju pojedinci/pojedinke nisu homogeni niti osmišljeni u jedan koherentan sistem, prepoznaju se sadržaji interiorizo-

vani iz popularne *New Age*⁶⁸ literature (v. Barker 2004; Lakroa 2001; York 2001; Spencer 2001) koji bi trebalo da učestvuju u konstruisanju stvarnosti, međutim, teško je odgovoriti koliko zaista dolazi do promena u svakodnevnom životu. Pojednostavljene, nominalne varijante duhovnosti više se vezuju za verovanja i prakse *New Age* popularne kulture, iskustva vezana za duhovni samorazvoj, samopomoć, istočnjačke metode joge, meditacije, alternativne psihoanalitičke tehnike smorazvoja, tarot karte i drugo. Većina onih koji/e se određuju kao duhovni u nereligioznom smislu je u kraćem, najčešće mladalačkom periodu života, birala i konzumirala neku od alternativnih duhovnih praksi, „eksperimentisala“ sa sopstvenim mogućnostima u preispitivanju različitih spiritualnih koncepata i njihovih kombinacija.

Iskustva s alternativnim duhovnostima ili religijama ispitani/i ispitanice opisuju u terminima preispitivanja, traganja i potrebe za organizovanom slikom sveta koja najčešće nema neki natprirodni uzrok. Priroda njihovog odnosa sa transcendentnim više se kreće u okvirima profanog nego svetog. Bilo da za sebe kažu da su religiozni i/ili duhovni, većina se u mladim danima upuštala u traganja za odgovorima na neka pitanja, interesovala obično za različite religije/duhovnosti, menjala opredeljenja da bi kasnije u životu neki/e od njih odbacili/e sve ono što ih povezuje sa religijom/duhovnošću. Među intervjuisanim ispitanicima/cama samo su dva ispitanika ostala dosledna svojim izborima, jedan „praktikuje budizam“⁶⁹ a jedan je „pagan“.⁷⁰ Ostali sebe i dalje smatraju istovremeno i duhovnim i religioznim ili obrnuto, ali ne posvećuju mnogo vremena praksama. Gejevi i lezbejke koji sebe smatraju hrišćanima/hrišćankama i duhovnim osobama, uglavnom se zadržavaju na poštovanju religijske prakse kao kulturne tradicije koja je više povezana sa običajnom nego institucionalnom verskom tradicijom.

Udaljavanje od religijskih tradicija i institucija i prihvatanje paganizma, orijentalne religije, zapadne ezoterije, različitih oblika duhovnosti ili *New age* duhovnosti može se

razumeti i kao izraz potrage za tolerantnijim oblikom religije i duhovnosti u kome homoseksualna orijentacija ne predstavlja prepreku za ispoljavanje i ostvarivanje religijskog i/ili duhovnog izraza i iskustva. Religijski individualizam nije, međutim, fenomen koji je specifičan samo za gej muškarce i lezbejke, mada je kod njih zastupljeniji. Naime, paralelno sa revitalizacijom tradicionalnih religija tokom poslednjih dvadesetak godina, u Srbiji su se dogodile promene na planu tradicionalnih verskih verovanja i praksi, kao i prihvatanje novih načina na koje se može biti religiozan/na i duhovan/na. Iako se vezuju za manji broj ljudi u odnosu na procenat pripadnika tradicionalnim konfesijama, neinstitucionalni oblici religije, alternativni religijski koncepti i novi oblici duhovnog ispunjenja kroz popularnu kulturu predstavljaju izraz globalnih kulturnih procesa i imaju značaj kao protivteža tradicionalnim religijama (v. Radulović 2007). Istovremeno, oni religijski prostor čine raznolikijim i sa više mogućnosti za različite izbore na osnovu kojih osobe mogu da konstruišu religijsku i duhovnu verovanja i prakse. Veća prisutnost religijskog individualizma među gej muškarcima i lezbejkama koji imaju potrebu za spiritualnim i/ili religijskim izrazom, koji je usmeren na nove oblike religijskih i duhovnih verovanja i praksi, može se tumačiti njihovom otvorenošću koja ovim osobama pruža mogućnost za izbegavanje konflikta između gej i lezbejskog i religijskog identiteta koji je prisutan kada su u pitanju tradicionalni religijski izbori. O tome svedoče i reči jednog ispitanika:

„To je interno, nije deljeno iskustvo i kroz razvijanje sopstvenog duhovnog potencijala sebe ću izgraditi kao ličnost, bila mi je primamljiva ideja moći naročito kad pripadaš marginalizovanoj grupi, dosta tinejdžera u Americi se okreće veštičarstvu, i prihvatljivije im je da izraze svoju prirodu i svoja nezadovoljstva, zato su alternativne duhovnosti privlačne za gejeve. Ja sam stvarno bio izolovan do fakulteta, nisam imao nikoga, nisam mogao da delim sa njima iskustvo sporta, slušanja narodnjaka i sve se promenilo kad sam počeo da upoznajem ljude slične sebi.“ (Damjan, 24)

NEŠTO IZMEĐU „BOGA U CRKVI“ I/ILI „BOGA U SEBI“

Iskustva religioznih gej muškaraca i lezbejki čiji je religijski izbor vezan za tradicionalne religije su, kao i kod osoba drugačije seksualne orijentacije, različita i zavise od niza faktora, pre svega od toga da li je reč o nominalnim ili posvećenim vernicima. Istraživanje je bilo usmereno na religijsko iskust-

68. Novo doba (*New Age*) je koncept koji ima veoma različita određenja: pomodni način života, novi, specifičan oblik religije, kvazi-religija, kontrakultura i drugo. Ovim konceptom obuhvaćeni su i veoma različiti fenomeni, od elemenata istočnjačkih religija, paganskih verovanja i praksi, šamanizma, zapadne ezoterije, okultizma, gnoze, mističizma do kvazi-naučne psihologije itd. Novo doba kao pogled na svet ili globalni pokret datira iz sedamdesetih godina 20. veka, dok neki ipak smatraju da su njegovi koreni mnogo stariji i da se mogu prepoznati u teozofskom pokretu.

69. Ispitanik praktikuje Ničiren Šošu budizam, samostalno i u grupi, i kaže da je zahvaljujući toj praksi došao do prave suštine i promenio svoj način života.

70. Reč „paganin“ izvedena je iz latinskog *pagus* – „prirodna okolina“ ili „ruralna“. Koristi se za označavanje nehrisćanskih religijskih tradicija još od ranog hrišćanstva, često i u negativnom smislu da nehrisćanske religije proglasi satanističkim. Savremeno paganstvo ili neopaganstvo, međutim, neretko odbacuje pojam Satane i hrišćanski pojam Boga, verujući u panteističku deifikaciju prirode, ravnotežu i prirodne cikluse. Odbacujući patrijarhalni monizam i shvatanje Boga kao isključivo muškog zalažu se za ravnotežu muškog i ženskog principa, mada, neke od paganskih tradicija veličaju „Veliku Boginju“ i ženski princip (Partridge 2005, 270). Duhovnost definišu kao „subjektivno-životne forme svetog, koje naglašavaju unutrašnje izvore značenja i gajenje ili sakralizaciju jedinstvenosti subjektivnog života“ (Kronderfer and Hunt, 2012, 203).

vo⁷¹ kao subjektivnu dimenziju i unutrašnju veru, na predstave samih ispitanika/ca o tome šta znači biti religiozan, koja značenja i značaj pridaju pobožnosti u njihovom svakodnevnom životu. Religiozni gejevi i lezbejke nastoje, uglavnom, da ostvare „identitetsko pomirenje“ i da svoje razumevanje i interpretaciju znanja vezanog za određenu religiju, kao i odnos prema religijskoj praksi, crkvi, sveštenicima i religijskoj zajednici usklade sa svojom seksualnom orijentacijom. Njihov način života je, prema kazivanjima, određen istovremeno njihovom religijskom i seksualnom orijentacijom. Ako bismo pravili poređenja sa istraživanjima koja se tiču opšte populacije (v. Radulović 2012) utisak je da osobe istopolne seksualne orijentacije mnogo dublje i detaljnije promišljaju „pitanja vere“ nego osobe drugačije seksualne orijentacije.

Iskustvo jednog od kazivača koji se izjašnjava kao pravoslavni vernik je pozitivno - nije nikada naišao na neprijatnu situaciju u crkvi - autovao se duhovniku i svom prijatelju monahu, ne prihvata crkvu kao instituciju ali mu je izuzetno važna kao liturgijska zajednica. Pozitivno iskustvo iz crkvene zajednice u gradu u kojem je odrastao, prijateljstvo sa vernicima koji su se okupljali u crkvi, a sa kojima i dalje održava kontakte iako se preselio u Beograd, svakako su uticali i na uspešnu integraciju verskog i gej identiteta.

„Izjave nekih velikodostojnika me uglavnom pogode u prvom trenutku ali posle to negde spakujem i kažem da je to njihov stav ali mi je bitno da se crkva kao crkva mene nikad nije odrekla kao ni ja nje“ (Luka 31 g.).

Svoj seksualni identitet većina religioznih gejeva konceptualizuje u esencijalističkom ključu tražeći religijsko opravdanje u smislu, *„Ja sam tako rođen, ne znam zašto je Bog tako hteo, sigurno ima neki razlog“* (Petar, 23 g.). Uplitanje Božje volje u objašnjenja sopstvenog identiteta, što je čest slučaj u interpretacijama ovih muškaraca, tumači se kao izbegavanje osećaja krivice i lične odgovornosti, kao način da destigmatizuju svoju seksualnu orijentaciju (Yip 2007; Hegarty 2002; Jaspal and Cinnirella 2010, 856). Ovo objašnjenje, iako logično i u suštini ispravno, ipak je nedovoljno jer ne objašnjava subjektivan odnos koji ove osobe nastoje da uspostave s Bogom, istovremeno kreirajući svoju ličnu gej/lezbejsku teologiju. Ispitanici pravoslavni vernici su tako naglašavali da im je važan individualni odnos sa Bogom, koji nema veze sa crkvom kao institucijom niti sa teološkim i institucionalnim tumačenjima. Ovaj personalizovani i u velikoj meri mistifikovan odnos s božanskim predstavlja jedan od načina suočavanja s odbacivanjem od strane Crkve, strategiju pomirenja dva tako suprotstavljena identiteta. Religijska

praksa i obaveze vernika u vidu odlaska u crkvu, ispovedanja, molitve uglavnom nisu deo svakodnevnog života gejeva i lezbejki. „Duhovnu konekciju“ pravoslavni gej vernik Luka ostvaruje putem molitve:

„U želji da budem veći vernik ja ih (molitve) znam napamet ali sam shvatio da molitva mora da dolazi iz sreća i to je moj odnos sa Bogom, tako razgovaram sa njim, nekim znacima on mi odgovori“ (Luka 31 g.).

Podatak da je od 52 ispitanika kršteno 38 je svakako iznenađujući ali u sociokulturnom kontekstu Srbije poslednjih dvadesetak godina donekle i razumljiv. Ispitanici su uglavnom kršteni kao deca (30 ispitanika), budući da je većina rođena u ovom periodu, za koji je karakterističan povratak tradicionalnim vrednostima i revitalizacija religije, krštenje možemo da razumemo kao najočigledniju manifestaciju pokušaja njihovih roditelja da ožive tradiciju (Radulović 2012, 125). Lične motivacije onih koji su se krstili kao punoletni su različite, često neočekivane: jedan ispitanik (danas „praktikant budizma“) se krstio da bi mu kum bio dečko u kojeg se zaljubio; ispitanica koja poštuje tradiciju ali nije religiozna, krstila se i odlazila u crkvu u jednom teškom periodu života, misleći da će „možda to nešto promeniti“. Nijedna porodica u kojoj su ispitanici/ce odrastali nije istaknuta kao posebno religiozna, uglavnom je reč o tradicionalnim vernicima koji se zadržavaju na poštovanju religijske prakse kao kulturne tradicije i običaja ili, u nekoliko slučajeva, većoj religioznosti majke i to u periodu kada više nije imala uticaja na formiranje odnosa prema religiji ispitanika/ce. Jedan odgovor ispitanika koji je prošao kroz različite religijske i okultne tradicije možda najbolje ilustruje radikalni pristup u tumačenju značenja koje krštenje ima za njega:

„Ja sam iz političkih razloga odstranio sve veze sa pravoslavljem, kršten sam kao dete, jer su roditelji moje mame bili vernici, danas slavim slavu sa ocem za vreme praznika samo svojim prisustvom jer njima to znači, ja ne učestvujem u tim ritualima ... otišao bih u matičnu crkvu da mi se poništi krštenje. Radikalni raskid s pravoslavljem se dogodio u srednjoj skoli, više je faktora u pitanju, ali najviše je imalo uticaja to što sam došao u kontakt sa svojom seksualnošću i kada je lično postalo političko.“ (Damjan, 24 g.)

Religiozni gejevi i lezbejke često ne žele da privlače pažnju ispoljavanjem verskog identiteta i ponašanja:

„Nikad ne volim da pokazujem veru, ja nikad ne nosim krst, brojanicu na ruci, nisam od tih. Nekako volim da sam

71 Ne postoji saglasnost oko definicije i upotrebe pojma religijsko iskustvo, ali ni o načinima prevazilaženja ovog problema (Throop 2003, 222).

nasamo sa Bogom, ne moraju svi da znaju da sam vernik, iako ja to ne krijem. Više volim da se povučem u ćošak svoje sobe, tako mi je mirnije i smirenije". (Stefan, 25 g.)

Većina verujućih ispitanika/ca, kao i oni/e koji/e sebe smatraju duhovnim ili ne mogu precizno da odrede šta je to u šta veruju, ima isti odnos prema pripadnosti crkvi kao instituciji ili pripadnosti nekoj verskoj organizaciji. Na primer, veoma su kritični prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i prema alternativnim religijskim organizacijama, veoma im je važno da naglase individualni pristup i slobodu u kreiranju, prispitivanju i traganju u duhovnom i religijskom smislu.

"Ne verujem u institucije već mi je najbitnija zajednica kad se u crkvi okupljamo ne kao instituciji ili građevini već i na livadi, bilo gde, najbitnije mi je liturgijska zajednica, crkva kao ranohrišćanska ideja, sjedinjeni ljubavlju prema Hristu i jedni prema drugima, bilo koje liturgijsko sabranje na koje idem ne delim ni po nacionalnoj osnovi, da li je srpska ili grčka svedjedno mi je, ja sam upisan u registar SPC, ali bitna mi je ideja, a ne crkva kao institucija kojoj pripadam". (Luka, 31 g.)

Trend religijske individualizacije i pluralizacije, prisutan u savremenim društvima, prepoznatljiv je u opredeljenju većine gejeva i lezbejki za vaninstitucionalnu ili necrkvenu religioznost, koja ih neće opterećivati svojim dogmama i konzervativnim stavovima. Odbačeni/e od strane tradicionalnih religija i religijskih institucija, ove osobe razvijaju subjektivni odnos prema religiji određen ličnim preferencijama i životnim stilovima i za njih je, kako bi Grejs Dejvi naglasila, karakteristično *verovanje bez pripadanja* (Davie 2005, 15).

"Kad sam odrastao odgajan sam u tom smislu da postoji Bog kao univerzalna energija, to sam usvojio od majke, univerzalna stvoriteljska energija koja stvara i razara. U srednjoj školi sam postao politeista, paganski koncept, tu je počela priča o astralnim identitetima, više sam verovao u sile prirode kao neki ovozemaljski uticaj, imao sam ideju o toj nekoj ljudskoj spiritualnoj potenciji, da je čovek sam sebi bog i da je sposoban da upravlja sudbinom." (Damjan, 24 g.)

IZMEĐU ODBACIVANJA, KOMPROMISA I INTEGRACIJE

Većina osoba koje su učestvovala u ovom istraživanju smatra da nije lako opredeliti se i izjasniti u vezi s religijskom opredeljenošću, često se dvoume između istovremeno religiozne

i duhovne orijentacije ili samo religiozne ili samo duhovne, dok je gotovo polovina njih (40 odsto) sigurna u svoju ateističku poziciju. Rezultati ankete na forumu *gay-serbia.com*, videli smo, pokazuju takođe da se nešto manje od polovine (47 odsto) ispitanih izjašnjavaju kao ateisti/ateistkinje, ostali su ili vernici/e ili su se opredelili/e za opciju „ostali“ koja uključuje „alternativna verovanja i prakse, neku vrstu spiritualnosti, veru u prirodu, okultizam...“.⁷²

Tokom intervjua su pominjane priče o istopolno seksualno orijentisanim osobama koje su se odrekle svoje seksualne orijentacije zarad vere, na koje se nadovezuju narativi o gejevima monasima koji, možda, pripadaju gej folkloru, ali su nesumnjivo potkrepljeni aferama koje izlaze u javnost o homoseksualnom ponašanju u krugovima pravoslavnih i katoličkih sveštenika. Ispitanici/ce koji za sebe kažu da su religiozni i drže do pripadnosti određenoj (ovde pravoslavnoj) religijskoj tradiciji suočavaju se sa problemom usklađivanja seksualnog i religijskog aspekta svog identiteta. U slučaju suprotstavljenosti različitih identiteta koji se zasnivaju na protivrečnim vrednostima i normama usklađivanje verskih uverenja i istopolne seksualnosti se teže postiže nego kada su u pitanju religijski sistemi i različiti oblici duhovnosti koji ne odbijaju gej/lezbejsko prisustvo u svojim praksama, verovanjima i zajednicama.⁷³ Uobičajene pretpostavke o mogućim strategijama pregovaranja oko suprotstavljenih aspekata ličnog identiteta svode se na: 1) odbacivanje verskog identiteta, 2) odbacivanja gej i lezbejskog identiteta, 3) kompromis između suprotstavljenih aspekata identiteta i 4) integraciju identiteta (Rodriguez and Ouellette 2000, 334). Dok integracija podrazumeva uskladenost verskog i istopolnog seksualnog identiteta u svakodnevnom životu i različitim životnim sferama, strategija kompromisa podrazumeva da se vera i homoseksualna orijentacija drže odvojeno i vezuju za različite sfere života, što u praksi znači da se na različitim mestima i u različitim prilikama jedan aspekt identiteta zanemaruje pa i prikriva. Neusaglašenost religijskog i gej/lezbejskog identiteta ispitanici/ispitanice iz ovog istraživanja rešavaju na različite načine koje bismo mogli da svedemo na kompromisna rešenja i strategije i manje ili više uspešnu identitetsku integraciju. Pomirenje između verskih uverenja i homoseksualnog identiteta predstavlja proces u kojem je, kako je isticano u kazivanjima, jako važno da osobe imaju podršku najbližih prijatelja i roditelja, da se ne osećaju odbačenim, da u nekom segmentu, bilo da su to religija ili profesija, što najčešće navode, pronađu smis-

72

<http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik--t30474s30.html>

73

Neka istraživanja pokazuju da su takve osobe izložene smanjenom samopouzdanju, preispitivanju, narušenom psihičkom zdravlju a na kraju i odricanju od gej identiteta. U nekim slučajevima gejevi i lezbejke, u nastojanju da pomire ove protivrečnosti, grade identitete nezavisne, tolerantnije osobe kojoj nije potreban niti grupni identitet zajednice gejeva niti pripadnost crkvi kao instituciji (Jaspal and Cinnirella 2010, 831, 832).

ao koji im je potreban. Ove osobe duboko preispituju sebe i promišljanju svoje mesto u svetu i za većinu bi se moglo reći da su uspešno usaglasili ove naizgled nepomirljive aspekte sopstva. Međutim, ovde je reč o gej muškarcima i lezbejkama koji/e su visoko obrazovani/ ili su u procesu obrazovanja, svi su autovani prijateljima, a polovina i bar jednom od roditelja ili nekom iz najbliže rodbine. Pitanje je do kakvih bi se rezultata došlo da je bilo mogućnosti da se u istraživanje uključe i osobe koje pripadaju drugim socijalnim kategorijama.

Da li i na koji način sama gej i lezbejska zajednica utiče na uskadivanje, pregovaranje i integraciju suprotstavljenih aspekata identiteta? „Religiozni gejevi, mora da se šalite, pa to je endemska vrsta“, reči su jednog od ispitanika, koje najbolje ilustruju jedan od autostereotipa prisutnih među osobama istopolne seksualne orijentacije. Na isti način, sintagma sa foruma „gej pravoslavac“, za mnoge vernike, ali i neke gej muškarce i lezbejke zvuči kao oksimoron. Na forumu gay-serbia.com⁷⁴ vodila se veoma žučna rasprava o ovom naizgled velikom paradoksu. Iako je ova tema na forumu bila otvorena za iskustva gej pravoslavnih forumaša, međusobna isključivost između forumaša ateista i vernika bila je dominantna tema tako da se malo moglo saznati o autentičnim iskustvima pravoslavnih gejeva i lezbejki. Smatrajući da su religijski (hrišćanski) identitet i gej identitet nepomirljivi, ateisti i neverujući su svoj odnos prema pravoslavno verujućim gejevima neretko ispoljavali kroz diskriminatornu i uvredljivu retoriku. „Vi homoseksualni vernici ste mi kao cigani nacisti“.⁷⁵ Analogije i uvrede za gej vernike su različite, uglavnom se svode na nerazumevanje kako je moguće da se, zbog negativnog stava hrišćanstva prema istopolnoj seksualnoj orijentaciji, izjašnjavaju kao religiozni.

*„Meni su gej hrišćani 'in general', šizofrene ličnosti. Koja je razlika između hrišćanskih fundamentalista i gej vernika? Svi čitaju onaj deo Biblije koji njima ide u korist, a ignorišu ono što se ne slaže sa njihovim životima, kao i životima ljudi oko njih“.*⁷⁶

Jedan od forumaša, na primer, ne može da razume gejeve koji uspevaju da pomire suprotnosti osećajem i razvijanjem

ličnog odnosa prema bogu, osobenim religijskim verovanjima i praksama koje crkva ne odobrava i ne prihvata. „Sve manje imam strpljenja za osobe gej orijentacije, a koje su istovremeno vernici.“⁷⁷ Za protivnike gej religioznosti je, dakle, neprihvatljiva i lična interpretacija vere kao nemoguća u pravoslavlju. „I to sa svojom ličnom interpretacijom vere.“ Apela za toleranciju ima na svim forumima koji pokreću teme vezane za veru.

*„I zbog toga ne podržavam Junikorna zbog njegovog permanentnog agresivnog ateizma. On po običaju ne bivajući sasvim svestan pojma tolerancija podgreva navijačke strasti. Delimo se u dva bloka ili tabora. Ovde se vidi koliko su gej ljudi u elementarnim stvarima nesposobni za prihvatanje različitosti, kao uostalom i strejt ljudi, i to je dobro da se uoči.“*⁷⁸

U okolnostima dvostrukog socijalnog isključivanja i netolerancije, od strane tradicionalnih religijskih institucija i jednog dela gej i lezbejske zajednice, svakako nije lako pomiriti gej i lezbejski identitet i religijska uverenja. Iako virtuelna gej zajednica, kako vidimo, nastoji da izgradi model tolerantnog ponašanja, svi intervjuisani ispitanici/ispitanice su se složili da ova netrpeljivost postoji, da je možda dominantnija među gejevima nego lezbejkama i da je pojedinci otvoreno ispoljavaju.

„Najdiskriminisaniji sam u gej zajednici, od grupe koja trpi diskriminaciju u društvu, što sam stalno objašnjavao na tim radionicama i skupovima. Na nekom predavanju na kvir studijama tema je bila gej vernici, tamo su pričali neki ljudi da su to dve različite friske. Ali ja sam rekao da nisu, ja sam ja, pa ja ne mogu to što sam gej da odelim od toga što sam pravoslavac i što sam ljudsko biće. Svi zaborave da tim podelama da smo mi u stvari ljudi. To je moda, već sad je super ako je gej da je i ateista taj ateizam prerasta u neku sektu tako deluju ta diskriminacija od samih diskriminisanih je fascinantna, oni su sami sebi kazna što su netolerantni“. (Luka, 31g.)

*„Vjerujem da je moguće biti vjernik i nazvati se pravoslavcem. Takode mislim da je malo gejeva hrišćana koji u svojoj glavi mogu imati paradigme tako uredno složene da se ne raspadnu poslije prve 'krize vere'. Svakako čast kome to uspijeva, a da ostane... hmmm... čovjek? Malo ih je.“*⁷⁹

„Jesam vernik i imam utisak da je biti vernik poprilično nepopularno među gejevima, ali me zabo-

⁷⁴ <http://www.gay-serbia.com/forum/gej-pravoslavci-136256.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik-130474s30.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/religion-hate-club-144866.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-nevjernik-149742.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/vi-i-vasa-religija-143917s160.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/bog-136657.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/stav-spe-prema-lgbt-populaciji-116374.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/badnji-dan-%C7%83-badnje-vece-%C7%83%C7%83-bozice-%C7%83%C7%83%C7%83-11916s600.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/razlicite-veroisповести-112042s600.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/veliki-vaskrsnji-post-113545.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/kako-homoseksualnost-i-religija-idu-zajedno-isece-no-iz-%CA%B9%CA%B9-123532.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/crkva-kao-institucija-i-verovanje-i-duhovnost-146223.html>;

⁷⁵ <http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik-130474s30.html>

⁷⁶ <http://www.gay-serbia.com/forum/gej-pravoslavci-136256.html>

⁷⁷ <http://www.gay-serbia.com/forum/gej-pravoslavci-136256.html>

⁷⁸ <http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik-130474s30.html>

⁷⁹ <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/999/tekst/kroz-hriscanski-svet/print/lat>

le šta ko misli. Ma koliko mislili da se vera i Crkva s jedne strane i homoseksualizam s druge, međusobno isključuju ja sam uspeo da svoje dve ljubavi, prema tipovima i Crkvi spojim i manje više odlično funkcionišem.” (Luka 31g.)

Ova očigledna podela unutar gej zajednice po pitanju odnosa prema religiji, važnosti religijskih prava i prihvatanju religijskog aspekta identiteta njenih članova/članica nije specifična samo za Srbiju. Kako je napred u tekstu ukazano, gej i lezbejske zajednice nigde nemaju jedinstven stav o ovim pitanjima, iako se rasprave više vode oko pitanja gej/lezbejskog religijskog aktivizma (koji u Srbiji ne postoji), a manje oko individualnih prava na religijski izbor i doživljaj.

Kada je reč o duhovnosti i/ili alternativnoj religioznosti identitetska integracija podrazumeva istovremeno prihvatanje svoje seksualne i religijske/duhovne različitosti kako u okviru globalnog društva, tako i u gej/lezbejskoj zajednici. Ove osobe se izdvajaju ne samo po pitanju seksualne orijentacije i religije već i po drugim aspektima života koji su sa tim povezani, a koji su u različiti pa i u suprotnosti sa normama ponašanja većine ljudi u okruženju. U nastojanju da sebi objasne različite aspekte života bez pozivanja na dogmatska uverenja ili koncepte iz dominantne kulturne matrice, neki gejevi i lezbejke se kreću u širokom spektru individualnih izbora duhovnosti i oslanjaju se na različite ideje, verovanja i prakse. Većina svoja religijska i/ili duhovna uverenja smatra delom svoje privatnosti:

„Ja ljubav ne mogu da krijem, jako je teško pronaći meru unutrašnjeg straha i dostojanstva, zastupanja sebe, ljudi su skloni da odustaju od istopolne veze zato što je milje neadekvatan, osuđujući, što je frustrirajuće, ja ne znam da li sam autovana u tom smislu, ja sam vegetarijanka, o tome ne pričam i priča o religiji je moja intima.“ (Ena 45.g)

Ispitanici/ispitanice pribegavaju različitim strategijama, ali uglavnom se povlače i izbegavaju da svoju duhovnost i/ili religioznost javno ističu u prvi plan, pa i kada se nalaze u okruženju nereligioznih gejeva i lezbejki. Na taj način, ove osobe još jednom svedeće o postojećim podelama u okviru ovih zajednica po pitanju religije i religioznosti, kao i o dvostrukoj marginalizaciji i primerima netrpeljivosti iz svakodnevnog života prema osobama koje se određuju kao religiozni gej muškarci i lezbejke.⁸⁰ Dok su pojedini/e na-

glašavali/e da im je bitniji duhovni identitet od seksualnog, drugi/e su isticali/e da im je najbitnija profesija, da to nije ni homoseksualni identitet ni religijsko ili duhovno opredeljenje. Uopšteno posmatrano, ispitanici i ispitanice koji su učestvovali u ovom istraživanju smatraju da su, i pored mučnog procesa, velikih poteškoća, „lomova i padova“ uspešno „pomirili“ ova dva aspekta svog identiteta jer ono što jesu ne vezuju samo za homoseksualnu orijentaciju niti samo za religiju i/ili duhovnost.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U radu su problematizovana neka od pitanja u vezi sa odnosom između religije i homoseksualnosti u postsocijalističkom društvu Srbije i izneti rezultati istraživanja koji se, s jedne strane, tiču odnosa tradicionalnih religija i religijskih zajednica prema homoseksualnom ponašanju i gej i lezbejskim pravima dok, s druge strane, osvetljavaju odnos koji gej muškarci i lezbejke imaju prema religiji i/ili duhovnosti i ukazuju na neke od njihovih religijskih/duhovnih verovanja i praksi. Stavovi i argumenati tradicionalnih religijskih institucija su anlizirani na osnovu postojećih zvaničnih religijskih učenja o homoseksualnosti (koje je razvila jedino Katolička crkva) kao i na osnovu jedinstvenog tradicijskog religijskog diskursa koji se, zanemarujući verske razlike, u Srbiji oblikovao tokom poslednjih decenija. Podaci o gej i lezbejskom odnosu prema religiji i različitim oblicima njihovog religijskog i/ili duhovnog izraza su dobijeni na osnovu empirijskog istraživanja koje je uključivalo terenski rad i intervju sa informantima/informantkinjama, online upitnike i internetske forume. Iako su intervjui vršeni u Beogradu, istraživanjem su obuhvaćeni gej muškarci i lezbejke koji su iz različitih mesta u Srbiji. Socijalni i obrazovni profil ispitanika i ispitanica je, međutim, bio manje raznolik i obuhvata osobe visokog obrazovanja i studente. Stoga bi neka buduća istraživanja trebalo ne samo da prodube saznanja o pitanjima koja su u ovom radu pokrenuta, već da pažnju usmere i na druge socijalne kategorije u okviru gej i lezbejske zajednice.

Novo razumevanje ljudske seksualnosti i priznavanje gej i lezbejskog identiteta i prava je osim političkih pokrenulo i teološke rasprave i doprinelo da odnos između religije i homoseksualnosti postane jedno od značajnih pitanja u savremenim društvima. Stavovi religijskih institucija i zajednica prema homoseksualnom ponašanju i homoseksualnim identitetima se, uopšteno posmatrano, kreću od nepriznavanja gej i lezbejskog identiteta i prava do spremnosti na promene u svetlu novih zahteva. Tradicionalne crkve i verske zajednice u Srbiji se nalaze na prvom polu i ne samo da ne prih-

⁸⁰ Na primer, jedan ispitanik (pagan, 28) je zbog svog načina oblačenja bio izbačen iz jednog gej kluba. Istom ispitaniku se dogodilo da su ljudi ustajali od stola i odlazili kad je govorio o svojoj religijskoj pripadnosti paganskom međunarodnom udruženju. S druge strane, na jednom javnom predavanju je doživio da ga, u diskusiji u kojoj je učestvovao, jedan sveštenik nazove satanistom.

vataju da gej muškarci i lezbejke budu ravnopravni članovi njihovih relijskih zajednica već se aktivno suprotstavljaju društvenom priznavanju i javnom ispoljavanju gej i lezbejskog identiteta. Iako je mali broj njih formulisao i izneo svoje zvanične stavove, shvatanje o istopolnom seksualnom činu i orijentaciji kao moralno nedopustivom i društveno opasnom ponašanju i/ili bolesti predstavlja jedan od ključnih elemenata tradicijskog relijskog diskursa o homoseksualnosti. Kako se radi ne samo o dominantnom već o jedinom relijskom diskursu o istopolnim seksualnim odnosima i pravima seksualnih manjina, jasna je njegova snaga da oblikuje društveno mišljenje i ponašanje u kontekstu postsocijalističkog srpskog društva u kome preovladava shvatanje da čuvanje verske tradicije predstavlja neophodan uslov kulturnog i/ili nacionalnog identiteta.

U Srbiji, kao uostalom i u drugim društvima, mnogi/e veruju da gejevi i lezbejke nemaju relijski život i da su ateisti/ateistkinje ili da su aktivno antirelijski orijentisani. Ovakvo mišljenje se, s jedne strane, može objasniti odnosom tradicionalnih relijskih zajednica prema ovim osobama i, s druge strane, time što LGBT osobe i organizacije s pravom ukazuju na ove zajednice kao jednu od osnovnih prepreka za ostvarivanje njihovih građanskih i društvenih prava. Ovo, kao i neka druga istraživanja (v. Jovanović 2008) pokazuju, međutim, da neki gejevi i lezbejke imaju duhovni i verski život koji može predstavljati važan deo njihovog identiteta i svakodnevnog života. Istraživači gej/lezbejske religije i/ili duhovnosti u zapadnim društvima ukazuju na njihovu raznolikost koja dobija različite institucionalne i vaninstitucionalne oblike – od organizovanih grupa za podršku gej/lezbejskim građanskim i relijskim pravima u okviru tradicionalnih denominacija, preko institucionalno ustrojenih gej/lezbejskih religija i duhovnih pokreta do individualno kreiranih, često eklektičkih, verovanja i praksi. Kako u Srbiji ne postoje organizovani oblici gej/lezbejskih relijskih i/ili duhovnih izraza i praksi, bilo u okviru ili van polja tradicionalnih religija,⁸¹ relijska i duhovna iskustva gej muškraca i lezbejki često ostaju njihovi lični, „nedeljeni“ doživljaji, bilo da u svojim verovanjima ostaju vezani za relijsku tradiciju ili se od nje udaljavaju. Suočeni s odbijanjem od strane tradicionalnih religija gej muškarci i lezbejke moraju svesno i namerno da odluče kako da budu religiozni i ili/duhovni, koji balans između relijskog kontinuiteta i promena žele, kada, s kim i u kom cilju (Thumma, Gray 2005). Većina religioznih/duhovnih gej muškraca i lezbejki koja je učestvovala u ovom istraživanju prednost daje gej i lezbejskom identitetu u odnosu na postojeće relijske i teološke

tradicije i svoja relijska uverenja oblikuje opredeljujući se za različite alternativne religije i duhovnosti koje su tolerantnije prema njihovoj seksualnoj i emotivnoj orijentaciji. Rezultati istraživanja takođe pokazuju da većina ovih osoba sebe doživljava kao duhovne, ali ne i religiozne osobe pokazujući, na taj način, svoje udaljavanje od bilo kog oblika organizovane i institucionalizovane religije. Međutim, među religioznim gej muškarcima i lezbejkama je bilo i onih čije je relijsko opredeljenje ostalo vezano za pravoslavlje i tradicionalna verovanja i prakse. U nastojanju da pomire gej/lezbejski i tradicionalni relijski identitet ove osobe razvijaju svoj lični, individualni odnos s Bogom koji nema veze sa crkvom kao institucijom i institucionalnim teološkim tumačenjima. U tom smislu bi se moglo reći da kreiraju sopstvenu gej/lezbejsku-teologiju koja se od drugih „svakodnevni teologija“ razlikuje pre svega po tome što se promišlja odnos Boga prema osobama istopolne seksualne orijentacije i često traži način da se izbegne osećaj krivice koji zvanična teološka tumačenja nameću.

Uopšteno posmatrano, relijski i/ili duhovni izrazi i prakse gej muškraca i lezbejki u Srbiji kreiraju raznoliko relijsko polje koje obuhvata kako tradicionalne relijske izbore tako i verovanja i koncepte alternativnih religija/duhovnosti koji dolaze iz različitih izvorišta. Ipak, u odnosu na opštu populaciju koja se većinski opredeljuje za nasledene, tradicionalne religije, osobe koje žive život na marginama društva se, sudeći prema rezultatima ovog istraživanja, radije okreću alternativnim i vaninstitucionalnim oblicima religioznosti i duhovnosti.⁸² Za razliku od zapadnih društava, u okviru ovog „gej/lezbejskog relijskog pejzaža“ relijski i spiritualni diskursi i prakse koji su isključivo gej/lezbejski ili kvir nisu posebno istaknuti.

Diskurs o gej/kvir duhovnosti, kao i odatle proistekle relijske i spiritualne prakse i pokreti, nastao je direktno iz gej i lezbejskog aktivizma, dakle, kao svestan politički i politizovan čin koji nastoji da putem duhovnosti redefiniše kvir svest (v. Boisvert 2007, 40). Najkraće rečeno, gej/lezbejska i kvir spiritualnost kao teološki/mitološki/relijski/duhovni izraz predstavlja subverzivni relijsko-politički pokret koji dovodi u pitanje heteronormativno čitanje istorije ili relijskih učenja i koji erotsko iskustvo smatra neophodnim i centralnim u duhovnom životu. Za razliku od većine relijskih tradicija u kojima je začeće i rađanje naglašeno kao cilj seksualnog odnosa, kvir duhovnost predstavlja afirmaciju

⁸² Situacija u zapadnim društvima, a pre svega u SAD-u, je drugačija: veliki procenat Amerikanaca se okreće vaninstitucionalnim religijama, postali su eklektički korisnici relijskih ideja, a postoje potvrde o porastu trenda ka individualističkoj duhovnosti ili opštedostupnim izrazima duhovnosti u popularnoj kulturi. U tom smislu se gej/lezbejski relijski izrazi i prakse ne razlikuju bitno od obrazaca koji odlikuju religiju u SAD-u, a koji počivaju na paralelnim procesima relijskog kontinuiteta i promene (Thumma, Gray 2005).

seksualne želje koja je često shvaćena kao put do svetog, konceptualizovanog kao oblika energije, sile ili svesti (isto, 36-38). Može se reći da ovi pokreti nastoje da stvore kulturu i religijsko iskustvo koje „ima smisla samo u odnosu prema seksualnom iskustvu“ i u kome užitak u seksualnim odnosima i zadovoljstvo dobija posebno mesto (v. Intervju sa M. Fukoom 2010, 121). Gej/kvir duhovnost svoj izraz nalazi u različitim *New Age* pokretima, od paganizma do *Radical*

Fairy pokreta i drugih.⁸³ Međutim, pokreti gej/lezbejske/kvir duhovnosti predstavljaju samo jedan od različitih oblika religijskih i duhovnih verovanja i praksi osoba istopolne seksualne orijentacije koje, kao što smo videli, mogu prihvatati i postojeće religijske tradicije ili se od njih udaljavati. Međutim, bilo da traže blizu ili dalje od tradicije, gej muškarci i lezbejke, kao i svi/e drugi/e, moraju naći sopstveni put za ostvarenje religijskog i duhovnog izraza (Thumma, Gray 2005).

83

„Radikalan Feri“ (Radical Fairy), na primer, je pokret kvir duhovnosti koji se zasniva na dva principa: androgynosti i ideji „subject, SUBJECT“ svest. Koncept drugosti zauzima centralno mesto u Feri identitetu, odnosi se na pozitivno samoizgrađenu drugost koja omogućava kvir osobama da izgrade i rekonstruišu model stvarnosti koji naglašava prirodu drugosti kao funkcionalnu i neophodnu za njih same. Poseban način sagledavanja sveta, svojstven gejevima i lezbejkama, proizilazi iz egalitarizma ljubavi i seksa i prožima gej/lezbejske odnose sa neljudskim svetom, svetom prirode i ideja. Ovaj pokret se predstavlja kao specifičan pogled na svet i duhovnost i zasniva se na velikom broju različitih praksi i verovanja koji se mogu podeliti na dve grane – onu koja se oslanja na postojeće tradicije kao što su neo-paganizam i Vika, i onu koja se konstruiše i izgrađuje kao posebna i nova. Oslanjaju se, na primer, na origijastičke dionizijske kultove u kojima spajaju kvir seksualne prakse i ekstatičke rituale, ali članovi pokreta istovremeno kontruuišu verovanja i prakse kao što je proslava Kvir Boga (Rodgers 1995, 35, 36). David Grin, s druge strane, istražuje savremeni pokret *Male Goddess Movement* (MGM); tačnije, nije reč o jedinstvenoj zajednici ili pokretu već o grupama muškaraca koji, poštujući boginje, odbacuju mitopetske i normative diskurse maskuliniteta u zapadnim društvima. Autor u ovom pokretu vidi mogućnost za dekonstrukciju esencijalističkih rodni razlika, pre svega, kroz interiorizaciju ženskog antitipa kao oblika „oslobodenja od dogmi muškosti“ i socijalnih problema koji se obično povezuju sa osobinama muškosti kao što su agresija i nadmetanje. Kroz ritualnu praksu nastoje da dekonstruišu rodne razlike i normative konstrukcije maskuliniteta usvajanjem „ženskih energija“ koje u procesu interiorizacije postaju „razlike unutar samog sebe“, kao karakteristika psihe ili kao aspekti kulturne, društvene i verske prakse (Green 2012).

- Ankeberg, Džon i Džon Veldon. 2005. Činjenice o homoseksualnosti. U: *Muškarac i žena pred tajnom tela, pravoslavlje i polnost*, ur. Dimitrijević, Vladimir, 254-274. Beograd: Pravoslavna misionarska škola pri hramu Svetog Aleksandra Nevskog.
- Ariel, Zaakov 2007. Judaism. In *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 138-144. Westport: Greenwood Press.
- Barker, Ajlin. 2004. *Novi religiozni pokreti : praktican uvod*. Niš : Zograf – Punta.
- Beattie Jung, Patricia. 2007. *The Roman Catholic Tradition*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 191-200. Westport: Greenwood Press.
- Blevins, John. 2007. *Ex-gay Ministries*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 119-122. Westport: Greenwood Press.
- Boisvert, Donald. 2007. *Homosexuality and Spirituality*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 35-44. Westport: Greenwood Press.
- Buisson-Fenet, Hélène. 2004. *Un sex problématique: L'Église et l'homosexualité masculine en France (1971-2000)*. Saint-Denis : Press Universitaire de Vincennes.
- Cadge, Wendy 2002. *Vital conflicts: the mainline dominations debate homosexuality*. In: *The Quiet Hand of God: Faith Based Activism and the Public Role of Mainline Protestantism*, Robert Wuthnow and John H. Evans (eds.), 265-286. Berkely: University of California Press.
- Coulmont, Baptiste. 2006. *Jeux d'interdits? Religion et homosexualité*. In: *Archives de sciences sociales des religion* 136 : 103-114.
- Davie, Grace. 2005. *Religija u savremenoj Evropi: mutacija sjećanja*. Zagreb: Goldeng marketing, Tehnička knjiga.
- Dawson Lorne L. 1998. *The Cultural Significance of New Religious Movements and Globalization: A Theoretical Prolegomenon*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 37(4): 580-595.
- Dragun, Maja. 2008. *Konzumeristička obilježja današnje sinkretičko-eklektičke duhovnosti*. U: *Društvena istraživanja* 6 (98): 1047-1068.
- Duby, Georges. 1987. *Vitez, žena i svećenik. Ženidba u feudalnoj Francuskoj*, Split: Logos.
- Ellard, Michael Patric. 2007. *Metropolitan Community Churches*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 155-158. Westport: Greenwood Press.
- Godelier, Maurice 1982. *La production des grands hommes. Pouvoir et domination masculine chez les Baruya de Nouvelle-Guinée*, Paris : Fayard.
- Intervju sa Mišlom Fukoom. 2010. *Društveni trijumf seksualnih prohteva*. U: *Priroda želje i društvo transgresije*. QT Časopis za kvir teoriju i kulturu, 1 (1-2)
- Hasbany, Richard. 1989. *Preface*. In: *Homosexuality and Religion*, Richard Hasbany (ed.), 1-6. New York: Harrington Park Press.
- Herd, Gilbert (ed.). 1993 (1984). *Ritualized Homosexuality in Melanesia*. Berkely: University of California Press.
- Herd, Gilbert. 1993. *Introduction to the Paperback Edition*. In: *Ritualized Homosexuality in Melanesia*, Gilbert Herd (ed.), vii-xliv. Berkely: University of California Press.
- Herd, Gilbert. 1994 (1981). *Guardians of the Flutes. Idioms of Masculinity*. Chicago: University of Chicago Press. Berkely: University of California Press.
- Herd, Gilbert. 2003. Treći pol i treći rod U *Kultura*, tematski broj *Antropologija tela* 105/106: 63-131.
- Hegarty, Peter. 2002. *It's not a choice, it's the way we're built: Symbolic beliefs about sexual orientation in the US and Britain*. In: *Journal of Community and Applied Social Psychology* 12. 153-166.
- Jaspal, Rusi and Marco Cinnirella. 2010. *Coping with potentially incompatible identities: Accounts of religious, ethnic, and sexual identities from British Pakistani men who identify as Muslim and gay*. In: *British Journal of Social Psychology* 49: 849-870.
- Jovanović, Miloš. 2008. *Religiozni Querr-ovi: studija pet slučajeva*. U: *Teme* 32 (2): 329-356.
- Jovanović, Miloš. 2011. *Moralistička osuda homoseksualnosti u pravoslavlju*. U: *Teme* 35 (3): 705-744.
- Kilian, Gary C. 2013. *Nos ancêtres, les pervers: Reading Queerly and Constructing the Homosexual Before the Closet (1810-1830)*. In: *Honor Projects, Paper 2:3-59*. Women's, Gender and Sexuality Studies at Digital Commons and Macalester College. http://digitalcommons.mcalester.edu/wgst_honors/2
- Krondorfer Björn and Stephen Hunt. *Introduction: Religion and Masculinities – Continuities and Change*. In: *Religion and gender* 2(2): 194-206.
- Lakroa, Mišel. 2001. *New Age: ideologija novog doba*. Beograd: Clio.
- Long, Ronald E. 2004. *Men, Homosexuality, and the Gods: An Exploration into the Religious Significance of Male Homosexuality in World Perspective*. New York: Harrington Park Press.
- Marler, Penny Long and Kirk C. Hadaway. 2002. *„Being Religious“ or „Being Spiritual“ in America: A Zero-Sum Proposition?* In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(2): 289-300.
- McNeill, John L. 1993 (1976). *The Church and the Homosexual*. Fourth Edition. Boston: Beacon Press. http://www.amazon.com/The-Church-Homosexual-Fourth-Edition/dp/0807079316#reader_0807079316
- Nanda, Serena. 1985. *The Hijras of India: Cultural and Individual Dimensions of an Institutionalized Third Gender Role*. In: *Journal of Homosexuality* 1, 3/4: 35-54.
- Nikolić, Dragan. *Aktivan/pasivan: uloga internet komunikacije među gejevima u Srbiji*. U: *Teme* god. 33 (1): 103-135.
- Ortner, Sherry B. and Harriet Whitehead, ur. 1989. *Sexual meanings, the cultural construction of gender and sexuality*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Pavlović, Sonja. 2012. *Nepodnošljiva lakoća anti-gej argumenta* <http://mindreadingsblog.wordpress.com/2012/11/01/nepodnosljiva-lakoca-anti-gej-argumentata/>

- Partridge, Christopher, ur. 2005. *Enciklopedija novih religija, Nove religije, sekte i alternativni duhovni pokreti*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- Pickett, Brent L. 2009. *Introduction*. In: Brent Pickett, *Historical Dictionary of Homosexuality*. Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements, N°96. The Scarescow Press, Inc. xxxi-xlvii.
- Radulović, Lidija. 2012. *Religija ovde i sada: Revitalizacija religije u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radulović, Lidija. 2007. *Okultizam ovde i sada: Magija, religija i pomodni kultovi u Beogradu*. Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Rivière, Claude, Piette, Albert (éds.). 1990. *Nouvelle idoles. Nouveaux Cultes. Dérives de la sacralité*. Paris : L'Harmattan.
- Rodrigues, Eric and Suzanne C. Ouelette. 2000. *Gay and Lesbian Christians: Homosexual and Religious Identity Integration in the Members and Participants of a Gay-Positive Church*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 39 (3): 333-347.
- Rodgers, Bill. 1995. *The radical Faerie Movement: A Queer Spirit Pathway*. In: *Social Alternatives* 14 (4): 34-37.
- Sands, Kathleen M. 2007. *Homosexuality, Religion and the Law*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 3-18. Westport: Greenwood Press.
- Siker, Jeffry S. 2007 (ed.). *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), ix-x. Westport: Greenwood Press.
- Siker, Jeffry S. 2007a. *Preface*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), ix-x. Westport: Greenwood Press.
- Siker, Jeffry S. 2007b. *Queer Theology*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 188-190. Westport: Greenwood Press.
- Siker, Jeffry S. 2007c. *Anglican Church of Canada*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 58-59. Westport: Greenwood Press.
- Siker, Jeffry S. 2007. *Protestantism*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 176-180. Westport: Greenwood Press.
- Simard, Noël. 2002. *Le débat sur l'homosexualité : sciences humaines et position de l'Eglise*. http://www.culture-et-foi.com/dossiers/homosexualite/noel_simard.htm
- Spencer, Wayne. 2001. *To Absent Friends: Classical Spiritualist Mediumship and New Age Channelling Compared and Contrasted*. In: *Journal of Contemporary Religion* 16(3): 343-360.
- Stifoss-Hanssen Hans. 1999. *Religion and Spirituality: What a European Ear Hears*. In: *The International Journal for the Psychology of religion* 9 (1): 25-33.
- Stuart, Elisabeth. 2003. *Gay and Lesbian Theologies: Repetitions with Critical Difference*. Burlington, VT: Ashgate.
- Švab, Alenka and Kuhar, Roman. 2005. *The Unbearable Comfort of Privacy. The Everyday Life of Gays and Lesbians*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Thumma, Scott, Gray, Edward R. 2005. *Introduction*. In: *Gay Religion*, Scott Thumma, Edward R. Gray (eds.), Oxford: Altamira Press.
- Thumma, Scott. 2007. *Evangelical Christianity*. In: *Homosexuality and Religion. An Encyclopedia*, Jeffry S. Siker (ed.), 112-117. Westport: Greenwood Press.
- Velzen, van Liselotte. 2007. *Down and Out in Belgrade: An Ethnographic Account on the Everyday Life Experiences of Serbian Gays and Lesbians in 2004*. In: *Beyond the Pink Curtain: Everyday life of LGBT people in Eastern Europe*, Roman Kuhar and Judit Takács (eds.). Ljubljana: Mirovni Inštitut. <http://www.policy.hu/takacs/books/isbn9616455459/>
- Viks, Džefri. 2009. *Konstrukcija homoseksualnosti*. U: *Teme* god. 33 (3): 17-46.
- Vuković, Đorđe, Ivo Čolović i Miloš Mojsilović. 2008. *Predrasude na videlo: homofobija u Srbiji*, Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja o LGBT populaciji. Beograd: Gej Strejt Alijansa.
- Weeks, Jeffrey 1985. *Sexuality and its Discontents*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Wilkinson Wayne W. and Andrew C. Roys. 2005. *The Components of Sexual Orientation, Religiosity, and Heterosexuals' Impressions of Gay Men and Lesbians*. In: *The Journal of Social Psychology* 145 (1): 65-83.
- Yip, Andrew. K.T. 2007. *Changing religion, changing faith: Reflections on the transformative strategies of lesbian, gay, and bisexual Christians and Muslims*. In: *Journal for Faith, Spirituality and Social Change* 1 (1): 83-95.
- Zinnbauer, Brian J, Kenneth I. Pargament, Brenda Cole, Mark S. Rye, Eric M. Butter, Timothy G. Belavich, Kathleen M. Hipp, Allie B. Scott and Jil L. Kadar. 1997. *Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 36 (4): 549-564.

Letter to the Bishops of the Catholic Church on the pastoral Care of Homosexual Persons. Congregation for the Doctrine of the Faith 1986 (*Pismo biskupima katoličke Crkve o pastoralnoj brizi o homoseksualnim osobama*) http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19861001_homosexual-persons_en.html

Основи социјалне концепције Руске православне цркве. 2007. Јубиларно заседање Архиепископског сабора Руске православне цркве, Москва 13-16. априла 2000. године, Савремено богословље, 11. Нови Сад: Београд.

Popis stanovništva, домаћinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Veroispovest, maternji jezik i nacionalnost", *Republički zavod za statistiku*, Beograd 2013.

Persona Humana. Declaration on certain Questions Concerning Sexual Ethics. Congregation for the Doctrine of the Faith 1975. (Persona humana. Izjava o nekim aspektima seksualne etike) <https://www.google.com/#q=persona+humana+vatican>

Saopštenje Svetog Arhijerejskog Sinoda povodom najava gej parade u Beogradu. *Pravoslavlje* br. 1046 <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1046/tekst/protiv-javnog-reklamiranja-seksualne-orijentacije/>

Some Considerations concerning the Response to Legislative Proposals on the Non-discrimination of Homosexual Persons. Congregation for the Doctrine of the Faith. 1992 (*Promišljanja u vezi sa zakonskim predlozima o priznavanju zajednica osoba istoga pola*) http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19920724_homosexual-persons_en.html

The Truth and Meaning of Human Sexuality. Guidelines for Education within the Family. Pontifical Council for the Family V. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/family/documents/rc_pc_family_doc_08121995_human-sexuality_en.html

Zajedničko saopštenje predstavnika tradicionalnih Crkava i verskih zajednica. U: *Pravoslavlje* br. 1008. <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1008/tekst/zajednicko-saopstenje-predstavnik-tradicionalnih-crkava-i-verskih-zajednica/print/lat>

Homoseksualnost i nasilno sudstvo. U: *Pravoslavlje* br. 920 <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/920/tekst/homoseksualnost-i-nasilno-sudstvo/Tresla-se-gora>. U: *Jevrejski pregled*, br. 4, god. XVIII (LV), 2009. <http://www.savezscg.org/files/jevrejski-pregled-04.pdf>

"Kolo smrti na ulicama Beograda", *Pravoslavlje* br. 1046 <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1046/tekst/kolo-smrti-na-ulicama-beograda/print/lat>

Danas, 16.7.2013. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/da_pokazemo_sta_nas_spaja.14.html?news_id=264472

<http://www.jutarnji.hr/anglikanska-crkva-ce-blagosloviti-istospolne-zajednice/1143095/>

<http://www.homosexuals-muslimans.org/Mosquee-inclusive-progressiste-du-TAWHID.html#>

<http://www.vesti.rs/Parada-ponosa/Istorijska-izjava-Pape-Franje-Ko-sam-ja-da-sudim-gejevima-8.html>

www.mecny.org

<http://www.volunteermatch.org/search/org64473.jsp>

http://usnews.nbcnews.com/_news/2013/06/20/19056718-ex-gay-group-says-its-shutting-down-leader-apologizes-for-pain-and-hurt?lite

<http://www.gayecho.com/istorija.aspx?id=7449#.UxsKV572RK8>

<http://www.wupj.org/Congregations/Overview.asp>

<http://www.pravmir.com/statement-by-communication-service-of-moscow-patriarchate-department-for-external-church-relations-on-recent-changes-in-family-laws-in-france-and-great-britain/>

http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/da_pokazemo_sta_nas_spaja.14.html?news_id=264472

<http://www.pressonline.rs/info/politika/80702/skandalozno-amfilohiju-sude-zbog-gej-parade.html>

<http://www.adic-bg.info/2012/10/stav-crkve-prema-homoseksualnosti-prilagoden-kako-bi-obuhvatio-saoecanje/>

<http://fakti.org/orthodox-point/svepravoslavni-sabor-ce-odreagovati-na-homoseksualne-brakove-u-evropi>

http://www.pravoslavniodgovor.com/Svet_oko_nas/greh_homoseksualnosti.htm

<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/211033/Crkva-dala-vetar--u-ledja-protivnicima-gej-parade>

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/345824/Trinej-Sazaljevam-homoseksualce>

<http://www.index.hr/vijesti/clanak/patrijarh-irinej-homoseksualnost-je-bolest-tim-ljudima-treba-pomoc-kako-bi-prevladali-svoje-anomalije/640000.aspx>

http://www.rtv.rs/sr_lat/region/amfilohije-homoseksualci-i-pedofili-su-isto_403566.html

http://www.orthodoxresearchinstitute.org/articles/ethics/hopko_homosexual_christian.htm

<http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=7284>

<http://www.imanade.org/homoseksualnost-da-li-se-ona-moze-i-treba-leciti/>

<http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=7284>

<http://www.katolik.hr/nekatolickeskupinemu/pokretimnu/433-homoseksualnost-sa-znanstvenog-gledita/>

<http://www.pressonline.rs/plus/zanimljivosti/257155/americki-pastir-leci-homoseksualnost-pomocu-konja.html>

<http://www.imanade.org/homoseksualnost-da-li-se-ona-moze-i-treba-leciti/>

<http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=7284>

<http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/87637/Amfilohije-Gejevi-ne-prizivajte-Sodomu-i-Gomoru>

http://www.slobodnaevropa.org/content/sve_amfilohijeve_kletve/2271881.html

<http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik--t30474s30.html>

<http://www.gay-serbia.com/forum/gej-pravoslavci-t36256.html>; <http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-vjernik--t30474s30.html>

<http://www.gay-serbia.com/forum/religion-hate-club-t44866.html>;

<http://www.gay-serbia.com/forum/jeste-li-nevjernik--t49742.html>;
<http://www.gay-serbia.com/forum/vi-i-vasa-religija-t43917s160.html>;
<http://www.gay-serbia.com/forum/bog--t36657.html>;
<http://www.gay-serbia.com/forum/stav-spc-prema-lgbt-populaciji-t16374.html>
<http://www.gay-serbia.com/forum/badnji-dan-%C7%83-badnje-vece-%C7%83%C7%83-bozic-%C7%83%C7%83%C7%83-t11916s600.html>
<http://www.gay-serbia.com/forum/razlicite-veroispovesti--t12042s600.html>
<http://www.gay-serbia.com/forum/veliki-vaskrsnji-post-t13545.html>
<http://www.gay-serbia.com/forum/kako-homoseksualnost-i-religija-idu-zajedno-iseceno-iz-%CA%B9%CA%B9-t23532.html>
<http://www.gay-serbia.com/forum/crkva-kao-institucija-i-verovanje-i-duhovnost-t46223.html>
<https://www.commonwealmagazine.org/alison>
Nin, 12.3.2009.
Standard, 13.3.2009.
Ekonomist 13.3.2009